

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНЦЯ

ЯРОСЛАВ ДЗИРА

**АВТОПОРТРЕТ
НАЦІЇ**

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНЦЯ

ЯРОСЛАВ ДЗИРА

**АВТОПОРТРЕТ
НАЦІЇ**

Видавництво "Бібліотека українця"

Київ — 1997

На матеріалі історичних джерел Київської Русі, козацьких реєстрів 1581 і 1649 рр., у яких зафіксовані імена, прізвища, прізвиська, географічні назви наших далеких предків, розкривається національний паспорт українців, доводиться, що вони на своїх етнічних землях споконвік автохтонна нація, державотворча спільнота, з притаманним їй прагненням за сприятливих умов відроджувати свою державність. “З синів Володимирових Русь упала, з Хмельницьких за Богдана на ноги повстала”, — твердять сучасники Хмельницького.

Висуваються нові аргументи, що автором славнозвісної “Історії русів” були Григорій та його син Василь Политики. Микола Гоголь розглядається як український письменник, що спричинився до національного відродження у ХІХ ст. Показано гостру критику Тарасом Шевченком “погодінської теорії” про запусніння Наддніпрянщини в ХІV-ХVІ ст.ст., яку в суверенній Україні намагаються відновити наші сучасні послідовники М.Погодіна і М.Каткова — академіки, доктори наук, публіцисти.

НАЙДАВНІШИЙ ПАСПОРТ КОЗАЦТВА

(Реєстр козацького війська. 1581)

Минуло півтисячоліття відтоді, як історичні джерела вперше явили світові рядки неповторного трьохсотлітнього літопису козацького війська, однієї з найдраматичніших і найгероїчніших сторінок світової історії Запорозької Січі, що була новою українською християнською демократичною державою, яка постала на руїнах княжої.

Року 1489, повідомляє польський хроніст Мартин Б'ельський (1495-1575 рр.), козацькі загани попереду литовського війська переслідували на Поділлі татарські орди, які вдерлися в їхні краї¹. Через кілька років кримський хан скаржився, що козаки напали на татарський корабель біля Тягині². 1499 р. литовський князь Олександр видав Києву уставну грамоту, щоб із степових промислів козаків стягували "на замок" дапину рибою³ тощо. Це достовірні вістки про початки козащини, хоч про "козакування" польські хроніки згадують, описуючи історичні події в Україні попередніх сторіч.

Наступне XVI ст залишило щедрі усні та письмові джерела, археологічні матеріали, рештки руїн, військові речі, що оповідають про дальшу історію козащини вже як організованої і досвідченої військової сили, відомої народам Європи й Азії. Ця сила взяла на себе важкий

тягар захисту українського народу, володінь королів, князів, магнатів, шляхти від постійних спустошливих татаро-турецьких нападів, які завдавали великих людських та матеріальних втрат й іншим народам Європи. Історія козацького війська цієї доби відображена в різних офіційних державних документах, у свідченнях сучасників, опублікованих багатьма мовами, в археографічних виданнях ХІХ і ХХ ст.ст. Ця надзвичайна важлива для історії України тема досить ґрунтовно була досліджена в наукових працях Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Дмитра Яворницького, Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, Володимира Голобуцького та ін.

Уже в перших документах зазначено роки і місця подій, імена ватажків, зрідка й кількість козаків. Спочатку козацькі загони налічували кілька сот чоловік, але швидко зросли до кількох тисяч, а під час повстань у другій половині ХVІ ст. сягали вже понад десять тисяч, а іноді й кілька десятків тисяч, а в перші роки Хмельниччини — кілька сотень тисяч. До речі, в ті часи європейська армія налічувала десь 40-50 тисяч воїнів.

Тому на козацьке військо звернули увагу наші поневолювачі — спочатку литовський, а потім і польський уряди, шляхта, які ще в ХІV ст. захопили основну частину України й володіли тут великими маєтками. Зазнаючи спустошень татаро-турецьких орд, вони й

задумали найняти на військово-державну службу невелику кількість козаків, щоб таким чином, з одного боку, захистити південні кордони від наскоків степових кочівників, а з іншого — послабити й задушити вогнище свободи і волелюбства — Запорозьку Січ, звідки дух волі поширювався по всіх куточках України. Тих козаків, котрих польський уряд наймав на службу, записували до спеціальних списків, або реєстрів і винагороджували грошима й сукном. Звідси й назва “реєстрові козаки”. Решта козаків оголошувалась урядом поза законом і мала повернутись у кріпосницьку залежність, підкоритись місцевому урядові, старостам, поміщикам.

На Запорожжя прибували люди різних станів із усіх етнічних земель України, зрідка навіть і з-поза її меж.

Щоправда, організувати реєстрове військо, що налічувало б “тисячу або дві козаків”, литовський уряд хотів ще в першій половині XVI ст., але бракувало грошей у скарбниці і цей план не вдалося здійснити⁴. Після Люблінської унії 1569 р., коли Литовське Велике князівство об’єдналося з Польщею у федеративну державу Річ Посполиту, король Сигізмунд II Август 1572 р. доручив Снятинському старості Миколі Язловецькому спорядити полк “низових козаків”. Спочатку він нараховував 300, а згодом 500 козаків. Одному козакові платили по 2,5 злого на

квартал і окремо сукном. Старшим (пізніше гетьманом) над реєстровцями поставлено шляхтича Яна Бадовського, який підлягав владі великого коронного гетьмана⁵.

1578 р. новий польський король Стефан Баторій (1533-1586 рр.) доручив тому ж Язловецькому провести реформу козацького війська. На службу було взято 500 козаків. Реєстровцям надано містечко Трахтемирів, біля Переяслава, разом із старим монастирем, шпиталем для поранених, хворих, старих, а також визначено землі для утримання над Дніпром, аж до Чигирина, що закріплювались за старшиною як рангові. Трахтемирів став, таким чином, першою козацькою столицею. Реєстровцям були вручені військові клейноди: коругва, бунчук, герб, печатка, гармата, труби, литаври⁶.

Баторієва реформа козацького війська запроваджувала нові порядки, що ґрунтувались на українському Звичаєвому праві, вивела козаків з-під влади старост і поміщиків, підпорядкувала владі старшого і гетьмана, тобто зробила їх привілейованим прошарком суспільства. Тому козацтво впродовж своєї історії постійно наголошувало своїм кривдникам про "давні права вольності, права і привілеї козацькі", які червоною ниткою проходять через козацьке літописання XVII-XVIII ст.ст. Керівниками реєстровців були переважно представники князівських і шляхетських родів.

Українська шляхта того часу в другому й третьому поколіннях значною частиною ополячувалась, окатоличувалась.

Перший, другий, як і третій, реєстри 1583 р., що налічували 600 чоловік, швидко розпадалися, бо скарбниця нерегулярно або й зовсім припиняла видавати платню⁷, і козаки поверталися до своєї матері Запорозької Січі, до своїх традиційних промислів і походів у чужі краї.

1590 р. реєстровими козаками займався сейм Речі Посполитої, який прийняв ухвалу про козаків і Україну. Реєстр збільшено до 1000 чоловік. Уся старшина мала бути тільки із шляхетських родів, а реєстровці мусили присягнути, що без дозволу гетьмана не йтимуть походами проти сусідніх держав. Гетьман зобов'язаний був знати всіх козаків, тобто 1000 імен і прізвищ, напам'ять. Нові реєстровці могли прийматися на службу тільки з дозволу гетьмана. Михайло Грушевський вважає, що на військову службу було зареєстровано 1000 козаків з платнею по 12 злотих на квартал і, мабуть, 2000 кіннотників, але на короткий термін, коли насувалася хмара польсько-турецької війни⁸. “Ординація” передбачала, що реєстровці нестимуть службу на переправах і на Низу, але в скарбниці не знайшлося 15 тисяч злотих і ухвалу не вдалося втілити в життя. Старшим над військом було призначено того ж Миколу Язловецького, а

комісаром Тереховлянського старосту Якуба Претвича, а прямим “поручником” Яна Оришовського. Спочатку розраховували прийняти на службу аж 20 тисяч козаків, бо насувалася війна з Туреччиною⁹.

Незабаром після козацько-селянських повстань гетьмана реєстрових козаків Христофора Косинського, який походив із Підляшшя, і козацького війська під орудою Северина Наливайка (народився в Гусятині на Тернопільщині) польський сейм 1596 р. надовго ліквідував реєстрове військо як “ворогів батьківщини”¹⁰ за його виступи проти польсько-шляхетського гніту.

Дослідники зазначають, що на початку 90-х рр. XVI ст. козацьке військо нараховувало понад 20 тисяч чоловік і становило значну військову і політичну силу. Як свідчить королівська люстрація 1616 р., наприклад, в Богуславському старостві було в місті 200 домів “послушних”, а 400 “непослушних”, у Каневі відповідно 160 домів “послушних”, а 134 “непослушних”, у Корсуні — 200 “послушних” і 1300 козацьких; у Стеблеві — 100 домів “послушних” і 400 козацьких “непослушних”, на Лівобережжі 300 домів “послушних” і 700 козацьких “непослушних”, в Ірклієві 20 домів “послушних” і понад 300 козацьких, в Голтві, що “доперва другий рік осіла”, 30 домів “послушних”, а козацьких аж 700; в Чигирині 50 домів “послушних”, а козацьких 500 тощо¹¹.

Отже, одна тільки люстрація населених пунктів невеликої території, проведена 1616 р., за підрахунками Грушевського, свідчила про те, що козацьких хат було в описаних податкових містах і селах уп'ятеро більше, ніж "послушних" (7,5 тис.)¹². Можна собі уявити, що значив для них реєстр на 1000 чоловік, якщо брати до уваги, що українська родина в ті часи була п'ятидітною.

Нове складання реєстру починається аж 1619 р. за гетьманування Петра Сагайдачного, після походів козацьких чайок 1614 р. на Синоп, а наступного року на Константинополь і ускладнення польсько-турецьких взаємин, в передгроззі польсько-російської і польсько-турецької війн. Ще 1617 р. у Вільшанці, що над річкою Роставицею, козацька делегація і польські комісари підписали угоду, згідно з якою козацький реєстр залишався на рівні 1590 р., проте із застереженням, що за інших умов його може бути розширено¹³. Такий час настав, коли наближалася війна Речі Посполитої з Москвою і знову, як і кілька років перед тим, для ведення війни потрібна була військова сила. 1618 р. польський король Владислав воював з Москвою і опинився в дуже скрутному становищі. Йому на допомогу спішили 20 тисяч козаків під орудою Сагайдачного, якому король обіцяв офіційно вручити булаву, але не дотримав слова, видавши лише козакам 20 тисяч злотих¹⁴. (До речі, Хмельницький був

першим гетьманом, якого офіційно визнав польський король і вручив Богданові відзнаки). 1619 р. на Роставиці двома сторонами була підписана чергова угода, якою передбачалось зменшити реєстр до 3 тисяч, а також підвищити платню¹⁵.

1621 р. вже 40 тисяч козаків Сагайдачного долали під Хотином велику трьохсоттисячну армію, врятувавши Річ Посполиту від розгрому. Але козацьке військо не отримало від польського короля жодної винагороди, навіть в забезпеченні поранених, інвалідів. Владислав зобов'язався перед Туреччиною не допускати козацьких походів на володіння султана, посилити контроль над козаками¹⁶.

Після затяжної війни козаків з армією Конецпольського і ускладненням відносин Польщі зі Швецією новий гетьман Михайло Дорошенко підписав Куруківську угоду, і кількість реєстровців збільшилася до 6 тисяч чоловік з платнею 60 тисяч злотих річно, а на початку 30-х рр. — до 8 тисяч козаків¹⁷. За цього гетьмана реєстрові козаки були поділені на шість полків — Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський. Тут полковники і старшина були наділені адміністративно-судовою владою над козаками. Платню видавали на день Святого Іллі в Києві¹⁸.

Перелякавшись козацько-селянських повстань Остриниці, Гуні, руїн щойно

спорудженої фортеці Кодак на Дніпрі, польський сейм на початку 1638 р. ухвалив “Ординацію” про реєстрове козацтво, автором якої був лютий ворог козацтва, магнат, коронний гетьман Станіслав Конецпольський¹⁹. Реєстр скорочено до 6 тисяч чоловік і вписано до нього чимало поляків, вибори старшин скасовано, полковники та осавули призначалися тільки із середовища польської шляхти. Козацьке військо підпорядковувалось королівському комісарові, а той підлягав владі великого гетьмана. Комісар організував для розправи з козацькою “сваволею” спеціальну каральну гвардію, що налічувала 800 чоловік. Реєстровцям дозволялося жити тільки в трьох старостах — Черкаському, Чигиринському і Корсунському. Всі “випишки”, тобто ті, яких виключили з реєстру, традиційно потрапляли під загрозу кари і в залежність від панів та старост²⁰.

Востаннє в мирний час сприятливі умови для збільшення реєстру склалися 1646 р., коли король Владислав активізував свою східну політику стосовно Криму і Туреччини, про що так тепло і з надією пишуть пізніші козацькі літописці. Король обіцяв довести козацький реєстр до 20 тисяч чоловік і виділити реєстровцям землі в їхнє неподільне володіння²¹. Але завадила польська шляхта, яка боялася зміцнення влади короля, що і

викликало значною мірою антишляхетські настрої серед козацтва.

На другий рік національно-визвольної війни Богдана Хмельницького король Ян Казимир погодився на складання сорокатисячного реєстру. Оригінал цього винятково цінного історичного джерела — козацький паспорт нації — відомості про нашу віковічну духовну і матеріальну культуру, відображену в іменах і прізвищах, зберігся до нашого часу²². Але через два роки після поразки козаків Хмельницького під Берестечком й укладення Білоцерківської угоди цей реєстр було скорочено наполовину.

Записували до реєстру насамперед заслужених, досвідчених козаків, а також представників вищих прошарків. Зрідка потрапляли туди й люди інших національностей, яких зовсім обмаль у реєстрі 1649 р. Тимчасом бачимо у цьому реєстрі батьків із синами, братів, родичів. Тому серед охочих потрапити до реєстру раз у раз спалахували заворушення. Приміром, 1651 р., коли козацький реєстр скорочували наполовину, до 20 тисяч, натовп бажаючих вбив у Корсуні білоцерківського полковника Михайла Громика²³.

Реєстрові козаки зброєю доводили, що вони єдинокровні сини рідного поневоленого народу, брали активну участь у національно-визвольних війнах і повстаннях за відродження української суверенної держави. Згадаймо

найяскравіший приклад: навесні 1648 р. польська шляхта повела 6 тисяч реєстрових козаків Дніпром проти повсталих запорожців Богдана Хмельницького, яких налічувалося 4-5 тисяч. У вирішальну хвилину перед Дніпровими порогами реєстровці старшину і комісарів “викололи і покидали в Дніпро”, з’єдналися зі своїми братами, — свідчить очевидець, автор “Літопису Самовидця” Роман Ракушка-Романовський, — і разом здобували тріумфальні перемоги над шляхетським військом, яке вважалося одним із найкращих в Європі²⁴.

У реєстровому війську служили і майбутній гетьман Богдан Хмельницький, Филон Джалалій, Федір Вешняк, Максим Нестеренко, Михайло Кричевський та багато іншої досвідченої старшини, яка відразу посіла високі чини в Українській державі та війську.

Російський уряд 1654 р. й собі, на словах, обіцяв збільшити реєстр до 60 тисяч чоловік²⁵. Реєстровців на Лівобережжі називали “городовими козаками”. Але царизм повів політику так, що одразу після смерті Хмельницького, аж до 1687 р., Україна палала в пожежах, лилися ріки козацької крові, наша земля перетворилася на “велику руїну”. 1667 р. Росія і Польща за угодою, без участі козаків, у білоруському селі Андрусові розшматували живе тіло України Дніпром навпіл. Правобережжя вилюдніло, поросли бур’янами козацькі поля, висохли ставки, а

козаки в цей трагічний для України час, за образними словами Тараса Шевченка:

*По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата,*

творили “срамотну, давню годину”²⁶ в козацькій історії. Наприкінці століття і протягом наступного XVIII городіві козаки вже без платні злотими й сукном, а своїм коштом, купленою зброєю розширюють Російську імперію, вже безіменні засівають своїми кістками землю, болота, пустелі, моря Європи й Азії, аж доки їх не розсіяли по світу і знову закріпачили. Більша частина старшини також впряглася на службу імперії і тільки освічені козацькі літописці намагаються збагнути історію козацького народу, його культуру, історію нашої княжої держави, а також початків християнства, особливо витоки суспільно-політичного ладу Запорозької Січі, Гетьманщини на тлі історії, життя, та взаємини із сусідніми державами. Вони бачать початки історії нашого народу ще в добі докиївської Русі, а окремі ведуть наш родовід від оповідань Біблії. Козацькі літописці вказують на героїчні і трагічні сторінки тисячолітньої нашої історії, але не зараховують себе до неповноцінних народів, етнічної маси, що має прислужуватись сусіднім державним народам і розчинитися та зникнути з етнічної карти народів світу.

Тисячолітня українська історія знеосіблена.

Недержавний народ не міг утримати в своїй пам'яті події та імена всіх предків, що загинули за волю і свободу. У народній пам'яті — в яскравих, поетичних барвах, а в чужих джерелах, особливо неприхильних сусідів, — у скупому і спотвореному вигляді, викривленому освітленні збереглися, однак, імена козацьких і селянських ватажків, а імена тисяч і тисяч рядових учасників подій канули в небуття. Їх імені визначають у голому цифровому вираженні. Поневолений, недержавний донедавна український народ не знає й могил своїх національних героїв, культурних діячів, або ж місце їхнього поховання знає приблизно, включаючи й мільйонні жертви голодоморів і політичних репресій.

На цьому спекулювали великодержавні шовіністи з часів Погодіна й Каткова, котрі відносили витoki власне української історії, літератури, мови, культури до XIV-XV ст.ст. Цю реакційну шовіністичну теорію взяла на озброєння і радянська наука, намагаючись визнавати існування українського народу тільки в ту добу, коли він був під чужинецьким, але не російським пануванням і тільки й мріяв про Російську імперію. Тому кожен виявлений документ, у якому зафіксовано імена творців національної історії має першорядне значення.

В архіві давніх актів Варшави, "Скарбі короннім", уже понад чотири сторіччя зберігаються поживклі аркуші, на яких

латинськими літерами записано, точніше протранскрибовано імена, прізвища і міста першого реєстру козацького полку 1581 р.²⁷. Цей надзвичайно важливий документ, обійдений радянською історіографією, українською мовою оприлюднюється вперше²⁸.

Польський уряд, як уже згадувалося, зобов'язався платити козакам за службу грошима й сукном поквартально чи щорічно. Давні архіви Варшави зберегли список 532 козаків і старшин-шляхтичів, яким 30 березня 1581 р. видавали платню за участь у Лівонській війні. Цей список і є найдавнішим реєстром козацького війська.

Шляхтич Ян Оришовський довгий час був призначений урядом старшим “поручником” над реєстровими козаками. Він володів маєтком в Оришові під Варшавою, але жив в Україні і добре знав наш край²⁹. У серпні 1580 р. козацький полк під орудою цього “поручника”, а також інші загони козаків у складі великої польської армії, що її вів король Стефан Баторій, поспішали в Лівонію, де багато років точилася війна кількох держав з Росією за Прибалтику. Шлях пролягав через Білорусію. Цією ж дорогою на Москву в перших десятиріччях XVII ст. здіймали куряву вже по кілька десятків тисяч козаків. За свідченням польських хроністів, козацькі загони здобули кілька замків біля Полоцька. Полк Оришовського, за словами Б'ельського, 1580 р.

спалив Стародуб і з великою здобиччю повернувся додому³⁰. Саме за цей похід козакам у березні наступного року виплачено гроші й сукно. Відомо також, що 1585 р. вже, мабуть, 2-3 тисячі низових козаків з Оришовським ходили в Крим, де захопили багато худоби. Через 3 роки 2 полки реєстровців (близько тисячі козаків) під орудою Оришовського воювали в Австрії³¹. Збереглась згадка і про лист поручника і гетьмана реєстрових козаків Самійла Кішки, з-під Черкас, про план молдавського походу Жолкевського, в якому мали брати участь реєстровці³². Отже, географія походів козацьких полків, що були на службі Речі Посполитої, надто широка — від Балтійського моря, Москви, аж до Відня, Молдавії і Криму.

Очевидці, які пізніше спостерігали похід козаків у тих же білоруських краях, за гетьмана Михайла Дорошенка, наголошують, що “це немолоді хоробрі люди, на добрих конях, кожний з довгою рушницею на взірць шотландських, мають з собою 10 польових гармат, цілим серцем прагнуть бою”³³ (пруський посол Вайнберг). Польський ксьондз Колудзький змальовує їх холодними тонами: “Бачив великий натовп... хлопів всі однакові, в сірій одежі, рідко який у синій або червоній; шкіра на тілі, як кора на дереві; зневага до життя незвичайна”³⁴. Згадаймо, що гетьмана

Хмельницького бачили в червоній атласній шапці і в жовтому жупані.

Спробуймо проаналізувати цей реєстр як історичне й етнографічне джерело і як пам'ятку живої української мови XVI ст. Насамперед, розглянемо національний склад козаків. Дуже важливо, що в реєстрі замість прізвищ, які були властиві українцям того часу, писар для зручності вказав місце народження чи походження козака. З цього погляду — це унікальне джерело, яке дає можливість у такий спосіб визначити національність реєстровців. Однак точно визначити в реєстрі кількість українців та білорусів важко, бо низка давніх міст і сіл, що вказують на походження козаків, як свідчить енциклопедичне польське видання “Słownik geograficzny” та відповідні томи нашої “Історії міст і сіл”, зустрічаються на картах як України, так і Білорусії. Скажімо, такі, як: Могилів (на Дніпрі та Дністрі), Кричів, Крупа, Остер, Озеряни, Потилич, Варковичі, Дубровиця тощо. Навіть знаходимо двоє міст “Мінськ” — білоруське і мазовецьке у Польщі³⁵. Шерег населених пунктів подибуємо на змішаному етнічному українсько-білоруському пограниччі³⁶.

Дуже близькі й імена, які давала українцям і білорусам православна церква, та їх народні варіанти, а також прізвища, прізвиська. Можливо, що дехто з українців проживав у чужих краях і там був записаний на службу.

На користь такого припущення свідчать українські імена. Одначе близько сотні козаків походять з глибинних білоруських країв — Мінська, Полоцька, Вітебська, Мстислава, Могилева, Орші тощо. З цього приводу Грушевський зауважив, що полк воював у Прибалтиці, двічі проходив через Білорусію, можливо, навіть, що й докомплектувався там. Це й відбилося на його національному складі³⁶.

Крім білорусів, у реєстрі — три десятки польських імен та прізвищ, а також поодинокі польські географічні назви. Під польським іменем могло битися і серце українця, білоруса чи литовця, адже минуло понад 200 років, як Польща і Литва володіли українськими і білоруськими землями, і панівний прошарок починав уже поступово полонізуватися, особливо в містах. Польський уряд у війську реєстровців старшинські чини надавав своїй шляхті. Отже, можна налічити близько трьох десятків Янів, Марцінів, Войцехів, Єнджеїв, Касперів, Гресів, Міхалів тощо.

Писар зазначив півтора десятка козаків і з інших країв. Насамперед, п'ятьох "литовців", котрих, як і українців, білорусів та поляків, вважав громадянами Речі Посполитої, тому записав не краї, а міста їхнього походження — Вільнюс (3), Каунас (1) і одного навіть старою назвою племені "жмудь" — "жемайте", тобто із західної Литви. Але й тут "Микола" може бути не литовцем, а українцем, а Марцін

— поляком, бо не зазначено прізвища. Тим часом трьох “латвійців” і трьох волошинів виокремлено етнонімами “латиш”, “волошин”, бо це були представники чужих народів, з-поза меж держави, але в цих краях не раз бували козаки. Одначе і серед них впізнаємо українські або білоруські імена — Іван, Семен, Мартин. До “волохів” слід віднести і Личила Кармасовича. Немає сумніву, що Семен із Кафи — це українець або білорус, бо в цьому місті кілька сторіч була велика торговиця тисячами українських бранців. Татарським є ім’я і прізвище Кулана Мурзи, можливо, з литовських тракайських поселень татар. Одначе і в подібних випадках можна припустити, що із тисяч яничарів-українців хтось міг понюхати “євшану-зілля”, відчути отчу землю предків. Щоб служити реєстровим козаком, треба було володіти українською, білоруською чи польською мовами, бо як же тоді можна було спілкуватися між собою, слухати військові команди. Правдоподібно, що сербом є “Марко з серпської землі”. Міг же з Сербії переселитися до Польщі в XV ст. предок Лесі Українки Косач. Німець “Єнджей”, мабуть-таки, поляк який жив у Німеччині, бо має польське ім’я. Петро Резанець — білорус, мешканець села Резанці Мстиславського повіту. Отже, проаналізувавши географічні назви, імена, частково й прізвища, можна вважати, що в реєстрі записано близько чотири сотні

українців, до сотні білорусів, понад два десятки поляків і шістнадцять представників інших націй. Серед 532 козаків не бачимо жодного росіянина, бо з Московською державою воювала Річ Посполита. Петро Резанець — білорус, мешканець села Резанці, а Москвичини — українці, про що мова нижче³⁷.

Вельми важливим для розуміння і обґрунтування ряду історичних, етнічних і мовних проблем XVI і попередніх сторіч мають імена і географія походження козаків-українців. Серед реєстровців-українців подибуємо вихідців із усієї України — Полісся, Наддніпрянщини, Поділля, Волині, Галичини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння (крім Чернігово-Сіверської землі, яку на початку XVI ст. захопила Московська держава), чого не побачимо пізніше протягом двох з половиною століть, коли Україну було пошматовано імперськими кордонами. У реєстрах військ чужих держав, під чужими стягами українці будуть між собою воювати і проливати ріки братньої крові. Отже, на пожовклих аркушах паперу з вицвілим атраментом відчитуємо імена українців від Перемишля, Сандомира, Ярослава, Грубешова, Берестя, Турова, Любеча, Києва, Канева, Черкас, Запоріжжя, Ямполья і навіть Путивля. Такий склад руських воїнів був тільки в добу Київської Русі і в добу її розквіту, коли Русь-Україна відчувала свою політичну єдність, духовну цілість, етнічну однорідність,

зміцнених одною релігією, звичаями, мовою, піснею, побутом, хліборобською творчою працею, які треба було захищати й оберігати.

Це ж у добу української держави Київської Русі полки князів Володимира й Ярослава сягали Сяну і Бугу, а київські князі заснували на цих річках на честь своїх імен міста Володимир і Ярослав. Згодом дочка Галицького князя Ярослава-Осьмомисла Софія стала дружиною Ігоря Святославича і, як велика патріотка всієї Русі-України, була прославлена у “Слові о полку Ігоревім”, а трохи пізніше князь Данило Галицький разом з руськими князями брав участь у битві з татаро-монголами на Калці, володів Києвом тощо. Державні традиції Київської Русі-України залишалися живучими серед князівських родин і вищого духовенства доби козацтва, де вони знайшли винятково сприятливе середовище. Козак Іван Мстиславець, як видно з реєстру, прссив писаря додати до свого імені ще слово “князь”, а інший козак, Войцех, можливо, Войтко, був освічений і продиктував тому ж писареві, що він з “Куяв”, також можливо, з Києва чи степів. Козак Онисько засвідчив запорозьку рівність, побратимство січовиків словом “товариш”. Справді, козаки звали себе “товаришами”, а військо “товариством”. Козак Денис додав ще “Запорізький”.

1621 р. високоосвічені київські владики наголошують, що запорозьке військо є

спадкоємцем руських воїв: “Це ж бо плем’я славного народу руського, а з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську від константинопольської церкви приймали”³⁸.

Цю ж ідею про державну спадкоємність Русі-України, яка була поширена серед освіченого духовенства і козацької старшини XVII ст., майже дослівно у віршованій формі повторив ректор Київської братської школи Касіян Сакович у “Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного” 1622 р., наголошуючи, що козаки ведуть свій рід від біблійного Яфета, а потім... Олег робив морські походи на Царгород, Володимир, прийняв християнську віру і з нсю “статечне” жили, за яку і тспер козаки “умирати готові”. “Україна тим військом” дуже пишається³⁹.

Важливо наголосити, що невідомий автор панегірика гетьману Хмельницькому і писарю Івану Виговському, доданому до польського варіанту реєстру 1649 р. (його мусили читати творці гетьманської держави і Богдан і Іван), радісно, від усього народу, заявляє, що

Київська княжа держава через три століття відродилася 1649 р.:

*З синів Володимирових "Русь", упала —
З Хмельницьких за Богдана на ноги повстала*⁴⁰.

Цього ж 1649 р. гетьман заявив польській шляхті, яка прибула до нього на переговори, що Українська держава шаблею захищатиме свої кордони по Володимир, Львів, Ярослав, Перемишль, Галич, Холм⁴¹.

Цю ж ідею про українську державу в деформованому вигляді боязко проголосив і на сторінках так званого "Літопису Граб'янки", де вміщено портрет Богдана Хмельницького, в XVIII ст. випускник Київської академії: "Через его Україна на ноги постала", але вже без будь-якого зв'язку з історією держави Київської Русі та її згаданими князями⁴².

Пригляньмося уважно до етнічної належності низки міст і сіл Прип'ятського Полісся — від Більська, Турова і до Чорнобиля, які згадуються часто в реєстрі і звідки було завербовано до полку понад сотню козаків. На сучасній політичній карті зазначені в реєстрі міста знаходяться в межах Білорусії і Польщі. Туди їх свідомо віднесли московські комуністичні ідеологи імперської політики — розділяй і пануй. А ви, сусіди, лайтеся між собою, а ми будемо судьями і захищатимемо вас один від одного. На карті етнічних земель українців, що їх склав один із найвидатніших українських географів професор Володимир

Кубійович, вони визначаються як українські. Так само україномовними їх визначили на основі обстежень наукові експедиції Інституту мовознавства Національної Академії наук України, і це відображено на картах “Атласу говірок української мови”. Прикордонне місто Берестя (Брест) вибрало й вище українське духівництво, щоб у православних храмах укласти церковну унію 1596 р. І нарешті, про те, що західне Прип’ятське Полісся — це споконвічні українські краї, маємо недавно опубліковану заяву Правління Українського громадсько-культурного об’єднання Брестської області, в якій читаємо: “Під Берестейщиною розуміється регіон компактного проживання корінного українського населення в Брестській області. Це Малоритський, Кам’янський, Брестський, Жабинківський, Кобринський, Березівський, Дрогичинський, Іванівський, Пінський і Столинський райони повністю та Пружанський, Івацевський, Ганцєвський, Ляховицький і Лунецький частково.

До 1341 р. наш край був невідокремленою частиною Волинського та Галицько-Волинського князівств. Наша мова, культура, традиції беруть свій початок від волинян, які, в свою чергу, є творцями та носіями української мови та культури. Мовою постійного спілкування корінного майже мільйонного населення Берестейщини є берестейсько-пінський діалект української мови”⁴³. До речі, в цих краях дуже

довго й активно з 40-х рр. до початку 50-х рр. ХХ ст. діяла Українська Повстанська Армія, лише кілька років тому тут виявили в лісах її останнього учасника.

Тому записані до реєстру козаки з Більська, Кобрини, Дорогочина, Пінська, Давид-Городка, Турова, Мозира, Брагіна та інших дрібніших міст і сіл є українцями. Про це говорять і їхні імена. З цих країв, як свідчать документи, населення з давніх давен ходило на південь на промисли.

Читач може подумати, що козаки із прізвиськом “Москвичин” (21 козак) — росіяни⁴⁴. Насправді, всі вони українці із села Московичі (Мошковичі), що в Пружанському повіті. Село Московче було в середньовіччі і в Калуському повіті в Галичині⁴⁵. Про те, що “московчини” — українці, свідчать і їхні імена — Микита (два), Ждан, Мисько, Марко, Онисій, Клим, Улас, Хришко. Таким чином, українцями є 21 московчин, 17 — мозирян. 10 — з Давид-Городка, 13 — турівців, 3 — пінчуки, 1 — дорогочинець та поодинокі ін. Всього близько сотні. До речі, з-поміж козаків реєстру бачимо гетьмана Кулагу.

Не викликає заперечень, що в реєстрі налічується до семи десятків наддніпрянців (13 — киян, 14 — канівців, 26 — черкасців. 8 — білоцерківців, 4 — остерці), а також з сім десятків волинян, два десятки подолян, по десятку галичан, а також холмці, підляшці. У

частини козаків з роти Оришовського писар зазначив тільки ім'я або прізвище. Одначе і з-поміж українців в окремих випадках важко визначити місце їхнього походження, бо є по два населених пункти — Конна (біля Острога і Чорнобиля, Милятин — біля Судової Вишні й Острога, дві Россоші тощо).

Писар занотовував у реєстрі головним чином тільки ім'я і місце походження козака тому, що так легше було його запам'ятати і розшукати. До того ж Оришовський зобов'язаний був знати всіх козаків поіменно. Полк був поділений на 10 роїв, першим у списку зазначався отаман. Тим часом всі козаки в рідних місцях користувалися прізвищами і прізвиськами, які зрідка зустрічаємо в реєстрі. Про те, що українці, як і поляки, мали тоді свої колоритні національні прізвища вилно зі списку прізвищ євреїв, мешканців міста Брацлава та Вінниці за 1569 р., який наводимо в публікації для порівняння, як історичний документ⁴⁶.

Національну приналежність козаків переконливо розкривають їхні імена. Новонародженим в Україні і в Білорусії церква лавала імена за православним календарем, а костел дотримувався римо-католицького. У реєстрі можна нарахувати близько 120 таких імен, що вже понад п'ять століть передавалися в океані рідної мови з покоління в покоління разом з дохристиянськими. Власні імена —

найдавніший і найрухоміший пласт лексики, адже вони повторюються у спілкуванні щохвилино. У списку козаків подибуємо кільканадцять корінних імен ще з дохристиянської доби, коли вірили в магічну силу слова: Богдан, Бут, Ждан, Кулага, Орел, Позняк, Собко, Святогор, Станко, Трушко, Хмара, Щербина, Ярош...*

Із загальної кількості імен реєстру майже четверта частина має закінчення, властиве українській мові — ко: Васько, Левко, Мисько, Панько, Яцько і т.д. Подібні імена, за “Словником” староукраїнської мови XIV-XV ст.ст., притаманні українській мові попередніх двох століть, а також і наступних, включно з козацьким реєстром 1649 р. Вони зустрічаються у найвіддаленіших західноукраїнських краях від найдавніших часів і до наших днів. Так, наприклад, серед імен лемківського села Одрехови в XVI-XVII ст.ст. найпоширенішими були — Іван, Васько, Гриць, Мисько, Федько, Тимко, Яцько тощо⁴⁷. До речі, серед прізвищ цього села подибуємо Васька і Прокопа Драчів і в козацькому “Реєстрі” 1649 р. кілька разів

* До речі, за легендою скіфів-українців, яку записав батько історії Геродот, першу людину, нашого далекого пращура, звали Таргитай (грецька назва — Я.Д.). Він сумнівався щодо твердження скіфів, що його батьками були Зевс і дочка Дніпра (Бористена). В Таргитая народились три сини — Липоксай, Арноксай і найменший, Колоксай. Для них у степу з неба впали плуг, ярмо, сокира і чаша, які достались разом з Царством наймолодшому, Колоксаю. Геродот твердив, що жінки у скіфів рівноправні з чоловіками, а могили предків — святі і недоторкані.

натрапляємо на це ж прізвище на Наддніпрянщині. Дослідниці давньої української антропонімії Лемківщини та Бойківщини XVIII ст. Анна Бучко і Стефанія Панцьо довели, що найпоширенішими іменами в цих краях того часу були: Іван, Григорій, Федір, Михайло, Василь, Петро, звичайно, в різних народних варіантах⁴⁸. Додамо, що найпоширенішими в Україні в добу середньовіччя серед жіночих імен були — Марія, Ганна, Настя, Гапка, Катерина, Йовдоха, Тодоська, Параска.

У реєстрі 1581 р. найчастіше (з варіантами) зустрічаються імена Іван — 56 разів, Мисько — 22, Васько — 21, Федір — 18, Гришко — 17. Майже всі імена реєстру обросли різними місцевими варіантами, набули українського звукового оформлення і ніхто не може сприймати їх, як чужі, запозичені. Дев'ять разів подибуємо Федорів, а решта — Хведір, Хветько, Ходір, Хведина; Михайло має варіанти — Мисько, Мишко, Мигайло, Мигаль. Василій відповідно — Васько, Василь; Олексій — Олекса, Олелько; Акула — Окула, Вакула; Іван — Іванко, Івашко, білоруське Янка тощо. Отже, не первісна повна церковна форма імен — Антоній, Григорій, Василій, Олексій, Михаїл тощо, що характерні для книжної української мови давніх часів (до речі, їх досі дотримується церква), була нормою для живої української мови після хрещення Русі-України, а їх живі

народні різновиди — Антін, Грицько, Гришко, Гриць, Васько, Мисько та ін.

У видатній пам'ятці давньоукраїнського літописання “Повісті минулих літ” (а точніше, “Літопису руському” — Я.Д.) в українській фонетично-морфологічній одежі зустрічається — Василько (послідовно), Володимерко, Володар, Володислав, Гаврило, Гаврилко, Данило, Дмитро, Ігнат, Іванко, Іюда, Йосиф, Єсиф, Євтух, Єремія, Костянтин, Курило, Клим, Корнило, Микита, Микола, Микула, Михайло, Михалко, Михаль, Малько, Марко. Олександр, Олекса, Ондрій, Офанасій, Остафій, Павло, Петро, Романко, Радько, Степан (Стефан), Сенько, Федось, Федорець, Хома (Тома, а також окремі жіночі імена — Катерина, Ксеня, Олена, Ївга, Настаська, Огафія тощо⁴⁹).

У найдавнішій пам'ятці писемності Київської Русі “Ізборнику Святослава” (1073 р.), що містить твори церковно-релігійного змісту на різні морально-етичні теми (дійшов до нас в оригіналі), на 241-му одному тільки аркуші у прямій мові “Вопроси і отвіти Григора Богослова і Василя” вжито 14 разів форму Григор (чи Григір) і 10 разів Василь. Отже, тільки один раз “Василій” у заголовку і жодного разу “Григорій”⁵⁰.

На цю вельми важливу рису українського фонетико-морфологічного написання канонізованих українською церквою християнських імен у пам'ятках Київської Русі

свого часу звернув увагу видатний вчений Іван Огієнко, коли студював “Остромирове Євангеліє” (1056 р.). З цього приводу він зазначив: “Надзвичайно цікаві ті хресні ймення, що їх подає календар нашої величної київської пам’ятки 1056 р. ”Остромирове Євангелії”. Багато імен тут уже українізовані, цебто змінили свою грецьку форму під впливом нашої мови, наприклад в родовім чи давальнім відмінку: Василю, Дмитра, Дмитру, Євтуха, Григора, Герваса, Протаса, Дементга. Николи, Саввата, Гаврила, Порфира, Аксента, Костантина, Курила...” та ін. Цей список імен, робить висновок дослідник, “надзвичайно цінний і цікавий, бо він переконливо свідчить, що вже в середині XI ст. грецькі ймення зукраїнізувалися, а це говорить за те, що ці ймення мусили давно тут появитися, до 988 р., і що церква в давнину вільно вживала хресних імен у живій українській формі, а не конечно в повній грецькій”⁵¹.

Про це мають пам’ятати всі українські письменники, які звертаються до теми історії Київської Русі і наступної доби. Дуже часто вони вигадують такі ймення і їх форми, яких наша мова ніколи не знала.

Видатний український лексикограф Павло Білецький-Носенко (1774–1856 рр.) зауважив, що козаки сприяли поширенню і змішуванню мовних діалектних елементів, навіть навів кілька прикладів⁵². Проте він вважав це явище негативним, бо таким чином, мовляв,

західноукраїнські слова “калічили” східноукраїнську літературну мову. Справді, в козацькому реєстрі 1581 р. бачимо вихідців із усієї України, що входила до складу Речі Посполитої. А це не тільки живе щоденне спілкування, а й широке безперервне духовне єднання, яке тривало сотні літ.

Оскільки реєстр склав поляк Себастьян Недзвіцький латинськими літерами і невпорядкованим польським правописом безпосередньо з уст козака, то в іменах, прізвищах та географічних назвах відбита жива мова козаків-українців і білорусів, яка й досі звучить у цих краях. Писареві не завжди вдавалося послідовно відобразити літерами тонкощі вимови. Але й тут вчувалася тривала шаноблива традиція литовських і польських писарів щодо української та білоруської мов. Подібне транскрибування польськими літерами української мови, зокрема й імен, назв, зустрічається в документах XIV-XV ст.ст. і пізнішого часу, наприклад у грамоті Сигізмунда Августа від 1548 р. Hrihorej, Hryhorewicz, Hanny, Bohdana, Petra, Hawryla, Wasylia, braty Marty, Iwanom Jackowiczom Borzobohatym, Mychajlu Semiaszku, Awhust, Horochow тощо⁵³.

1. У реєстрі також відбито живу стихію історичної діалектології української мови.

1. Літеру “Ф” писар передає відповідно до східноукраїнської вимови послідовно через — “ХВ”, “Х” — Хведір, Хветько, Хведина,

Тимохвій, Хрол, Хома тощо. Одначе під впливом польської мови пише “Филип”, хоч вимовлялось це ймення “Пилип”. Таким чином, якщо на великій території Наддніпрянщини “Ф” вимовлялось послідовно як “ХВ”, то ця літера так само вимовлялася і в добу Київської Русі і до неї.

2. Дзвінкий приголосний “Д” оглушується у вимові козаків, що вловив писар: Хветько, Глаткий, Деми́т, Серпської, Живоглят.

3. Й нині дуже важко полякам і росіянам вимовляти і передавати на письмі українське гортанне “Г” (гомоніти). Тому писар зрідка “Г” передає через “Х” за аналогією до польської мови: Хришко, Бохдан, і два рази Богдан, Богданович. Інколи він просто пропускає цей звук — (Г)Осподарик, (Г)Аврило, (Г)Омля, Мо(г)илева, і, навпаки, замість “Х” пише “Г” — Гойники (Хойники), Мигайло (Михайло) тощо.

4. Ненаголошене “Я” передає згідно вимови через “І” — Місіць.

5. Ненаголошене “А” передає через “О” — Порхі́м, Горковий (можливо Гаркавий).

6. Передано й “акання” — Окула — Акула, Вакула, відбито й білоруське “дзекання” — Худзяк, Дзед, Дроздза тощо.

Отже, козацький реєстр 1581 р. — важливе джерело першопочатків історії козацтва, його національного складу, оригінальна пам’ятка живої української мови, в якій відображено

понад сотню народних імен, що побутували серед нашого народу від часів прийняття християнства, а окремі й до 988 р.

Географія імен реєстру свідчить, що козацтво з перших кроків мало загально-український характер, поширювалось на всі землі України, тому й спричинило швидкий ріст козаччини. Освічені люди пам'ятали й про державні, культурні, церковні, військові традиції княжої Русі-України, що піднімало національний дух і патріотизм українців, козаків.

Кількість реєстрових козаків весь час змінювалась, а в окремі періоди польський уряд ліквідував їх реєстри, тоді всі ставали нереєстровими козаками, сприяли зростанню Запорозької Січі, її волелюбства й авторитету.

Джерела зафіксували кількість реєстровців від 500 чоловік до 40 тисяч, хоч козацькі полки Хмельницького нараховували кілька сот тисяч війська.

Спочатку козаки займались степовими промислами, захищали рідну землю від кочівників, й самі робили походи в чужі краї, але швидко козацтво переросло в досвідчену й організовану військову силу, що загрожувала існуванню Речі Посполитої, і звернуло на себе увагу польського уряду. Реєстрові козаки творили свій окремий суспільний стан. Держава накладала обов'язки на козаків, гарантувала їм спочатку права, що згодом увійшли в історію

як “давні права й вольності козацькі”. Вони однаково боролися за волю України, що особливо яскраво проявилось за Хмельниччини, коли була створена українська козацька держава, що стала ідеалом наступних борців. Козацькі реєстри 1581 і особливо 1649 рр. малюють козака, як постать індивідуальну і неповторну. Кількість чужоземців в обох реєстрах була мінімальною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kronika Marcina Bielskiego, t I,II, III, Сянік, 1856. — С. 882-883.

2. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Козацькі часи до 1625. Т.7. К.-Л., 1909. — С. 57,82,83,89,90.

3. Акты Западной России. Т.1. СПб. 1846. — Ч.170.

4. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т.7. — С. 103,144. Крип'якевич Іван та ін. Історія українського війська. Вінніпег, 1953. — С.174, 175.

5. Акты Южной и Западной России. Т.П., СПб. 1869. — Ч.149. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т.7.—С. 142-144.

6. Жерела до історії України-Руси. Т.VIII. — Ч.34; Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т.7—С. 157-161.

7. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т.7.—С. 164, 165, 167, 172. Крип'якевич

Іван та ін. Історія українського війська. — С. 174-177.

8. Грушевський Михайло. Там само. — С. 176.

9. Там само. — С. 177.

10. Wladyslaw Serezyk. Ukraina w latach 1569-1795 //Ukraina Terazniejszosc przeszlc. Krakow, 1970. — С.258.

11. Архив Юго-Западной России. УП. 1.— С. 290, 308, 312-314.

12. Грушевський Михайло. Там само. — С.276.

13. Архив Южной и Западной России. Т.III. 1.Ч.41. Грушевський Михайло. Там само. — С. 363-365.

14. Грушевський Михайло. Там само. — С. 376, 381-385. Крип'якевич Іван. Там само. — С.184.

15. Грушевський Михайло. Там само. — С. 380-383.

16. Жерела до історії України-Руси. Т.VIII. — С.250. Грушевський Михайло. Там само. — С.282.

17. Грушевський Михайло. Там само. — С. 558-589. Крип'якевич Іван. Там само.— С.188.

18. Грушевський Михайло. Там само. — С. 383, 560. Крип'якевич Іван. Там само. — С.190.

19. Грушевський Михайло. Від Куруківщини до Кумейщини (1626-1638). Історія України-

Руси. Т. VIII. Ч.1., К.-Л. — С.314-317.
Wladyslaw Serozyk. Ukraina w Latach 1509-1795...— С.262.

20. Крип'якевич Іван. Там само. — С.190.

21. Жерела до історії України-Руси. Т.8. — С.302. Крип'якевич Іван. Там само.— С.201.
Його ж. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. — С.49.

22. Реєстр Війська Запорозького 1649 р. К., 1995.

23. Документи Богдана Хмельницького. К.1961. — С.241. Крип'якевич Іван. Там само. — С.216.

24. Літопис Самовидця. К., 1971. — С. 49,50.

25. Крип'якевич Іван. Богдан Хмельницький. — С.305.

26. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у шести томах. Т.1. К., 1963. — С.335. Т.ІІ. — С.9.

27. Познань. Бібліотека Курницька. Шифр 1558. Реєстра війська запорізького.

28. Дзира Ярослав. Перший паспорт козацтва. Найдавніший реєстр низового війська 1581 р. //Літературна Україна. 1991. ІЗ. VI.

29. Крип'якевич Іван. Історія українського війська. — С.176, 271-280.

30. Б'сльські Мартин і Йоахим. Хроніка Польщі. Т.ІІІ. — С.1490.

31. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т.VІІ. — С. 155,156,163,167,169,172,

177,248,249,365,402. Słownik . geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich wydany pod redakcją Bronisława Chlebowskiego i Władysława Walewskiego. Warszawa.

32. Грушевський Михайло. Там само. — С.248-249.

33. Грушевський Михайло. Від Куруківщини до Кумейщини. С.205.

34. Там само. — С.205.

35. Słownik geograficzny Т.4. — С. 728.

36. Там само. Т.4. — С.728, 792, 793, Т.6 — С. 451, 453. Т.7. — С. 666, 768 та ін.

37. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т.7. — С.155.

Грушевський Михайло в “Історії України-Руси” (Т.7, С.156), аналізуючи національний склад реєстру, безпідставно “Москвичів” і “Резанця” зарахував до росіян.

38. Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. К.-Л., 1913. — С.263.

39. Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.ст. К., 1978. — С.323.

40. Дзира Ярослав. Диктант для цілого народу //Ж.“Україна”, №5, 1990. — С.9.; Грушевський, друкуючи в IX томі своєї “Історії України-Руси” (С.1523-1526) пізніший, за його словами, “дуже покалічений” “московський” список цього вірша, вважав, що він “безнадійно зіпсований”, і намагався відновити спотворені місця.

41. Щоденник львівського підкоморія В.М'ясковського за 23 лютого 1649 р. — Пам'ятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. К., 1897. Т.1. — Ар.226.

42. Летопись Григория Грабянки. К., 1853.

43. Одна в нас мати Україна. Звернення до населення Берестейщини Правління Українського громадсько-культурного об'єднання Брестської області// Газ. "За вільну Україну". 23.IV.1991. Львів. Купріянович Григорій. Голос Берестейщини //Газ. "Наше слово". Варшава. 27.X, №43, 1991. На Берестейщині живе близько 1 міл. українців.

44. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т.7. — ('56.

45. Słownik geograficzny, Т. VI. — С. 707.

46. Źródła dziejowe. Т. XX. — С.54.

47. Акти села Одрехови. К., 1970. — С.202-234.

48. Бучко А.Е. Фамилии Бойкивщины в период становления и в наши дни. Ужгород. 1986. Панцьо С.Е. Антропонимия давней Лемковщины. Ужгород, 1985 (Автореферати дисертацій).

49. Полное собрание русских летописей. Лаврентиевский список "Повести Временных лет". Ленинград, 1929. Літописець руський. К., 1989 (Іменні та географічні покажчики).

50. "Изборник Святослава". 1073. Арк.241. ЦНБ ім. В.Вернадського Національної Академії

наук України у Києві. Відділ стародруків і рідкісної книги. Фонди Р.6671, Р.6744, Р.6668.

51. Білецький-Носенко П. Словник української мови. К., 1966. — С. 13,24,25.

52. Архив Юго-Западной России. Ч.V. Акты о городах 1432-1798. К., 1869. — С. 49,53,55.

РЕЄСТР 1581 р.

Реєстр козаків низових запорозьких і річкових, які ходили на військову службу з його милістю королем до Москви. Складений під час видачі сукна і грошей і останньої чверті року служби. Привіз і виплачував пан Себастьян Недзвіцький, слуга милості пана Станіслава Дроєвського, каштеляна перемишльського, шафара земель руських, року нанішнього 1581, місяця марця, дня 30.

(Книга військова 67)

Ян Оришовський
поручник козаків низо-
вих
запорозьких

Олександр
Мирейовський
Микола Садковський
Станіслав Сторожевський
Микола Глуховський
Пйотр Кшивковський
Ян Дорошовський
Станіслав Завистовський
Ян Модлінський
Петро Каміньчанин
Богдан Волошин
Ян Черменський
Куряш Шульжинський
Семен Копицький
Святогор з Києва

1-й атаман
Іван
Марцін Тисінський
Тимохвій Горбач
Іван Чияляковець
Ярош Богданович
Личил Кормасович
Івашко Кравчович
Карп Онушкович
Іван з Острополя
Савицький

Іван Водоп'ян
Семен Ус
Іван Головач
Денис Брагінець
Орел Москвичин
Іван Улас
Панько Дроздович
Степан Пінчук
Івоня Волошин
Микола з Мозира
Анджей з Дубна
Іван з Дубна
Стась з Галича
Іван Дерманський
Петро Ничовський
Васько Брагінець

2-й атаман
Васько Горковий
Филип Сухорукий
Підірван
Матвій Дід
Семен Глаткий
Семен Лотиш
Порхім
Микита Москвичин
Кукій Волошин
Савка Лябозний

3-й атаман
Андрій Лиханський
Ждан Москвичин
Мисько Чорний
Стась Ніш (Ніж, Ніс?)
Тишко Кравець
Сасин Малий
Таганиський
Янко Лях
Петр Малий
Мосрей

4-й атаман

Іван Лотиш
Шилипський
Матій Цирульник
Охрім
Лукаш з Волині
Горошко
Іванко Канівець
Олексій Роговський
Гришко Москвичин
Бакай

5-й атаман

Шахворост
Гришко Несин
Семен Клюка
Олексій Господарик
Позняк
Іван Голий
Сміх
Павлюк
Онисько Филипів товариш
Каленник

6-й атаман

Іван Подолянин
Семен з Дубровної
Іван з Смоленська
Супрон Брагінець
Прокіп Остропільський
Павел Остринський
Федір Мозер
Федір Случанин
Андрій Случанин
Дешко з Озерян

7-й атаман

Клим Чорний Черкашанин
Денис Балачей Запороський
Павел Осинський
Семен Москвичин
Гришко Іванович
Станіслав з Бучача
Охрім з Мстислава
Гаврило з Корчина
Филип Канівець
Осташко з Дубна

8-й атаман

Гилинак Городчанин з
Давидова
Адам Дереницький
пов. Більський
Мисько з Луцька
Іван з Городка Давидова
Собестян з Любеча
Созон з Турова
Яцько з Городка Давидова
Вакула Корченин
Гришко з Могильова
Мисько Городчанин

9-й атаман

Кердей Місіць з Давидова
Яковицький
Йосько Кулага з Могильова
Васько з Лободиц
Йосько з Бихова
Іван з Городка
Антон з Острога
Іван з Пикова
Мартин з Лотви
Семен з Могильова

10-й атаман

Онисько Голубович з
Полоцька
Бохдан Залуцький
Матвій Худельчій з
Мозера
Завацький з Полоцька
Гришко Дембуляк з
Черкас
Окула з Мозера
Андрій Губський з Турова
Ян Станіславович з
Мінська
Данило з Койданова
Микита з Мозера

11-й атаман

Якуб Волькос з Канева
Почетковський
Микола Жлоба з Бихова
Ян Чижиковський з Кжинна
Єнджей Групейнський з Базара
Хома Глушанин
Іван з Берестечка
Гришко Киянин
Яцько з Плоскої
Федір Слонима

12-й атаман

Лукаш Козуля
Охей з Білої Церкви
Федір з Рогачева
Мисько з Валева
Олексій Черкашанин
Іван з Вінниці
Пархім Мозерянин
Матияш з Озеряч
Терешко Глушанин
Іван Куровський з
Черкас

13-й атаман

Іван Толчиха з Турова
Марко Рустиковець зі Жмуді
Пашко з Остра
Іван з Константинова
Степан з Любеча
Васько з Денича
Оссип Москвичин
Пашкон з Тетерева
Петр Резанець
Мисько Бурак

14-й атаман

Ісай Гусак з Черкас
Іван Брагінець
Васько Туровець
Петр Канівець
Остап з Дубна
Михайло з Канева
Єнджей Бігавський з
пов(іту) Стез.
Костя з Києва
Хвейтко з Володимира
Бохдан Білоцерківець

15-й атаман

Васько Толстий з Черкас
Гришко з Полоцька
Станіславовиць Ян з Вільна
Васько з Пеньківців
Семен з Білої Церкви
Макар з Білої Церкви
Марко з Серпської землі
Тишко з Острога
Васько з Черкас
Яцько Мозерянин

16-й атаман

Онушко Жулиць з
Вишнівця
Марцин Смольський
Ярош з Черкас
Матвій з Рівного
Толочко з Черкас
Онисій Москвичин
Семен з Каффи
Кузьма Туровець
Матвій Черкашанин
Андрій Москвичин

17-й атаман

Захарка Кулага
Ждан Лукошко
Єнко Ракевич з Києва
Яцько з Крупи
Лукаш з Новогоротка
Мишко з Дубна
Опанас з Ковеля
Степан Вешняків з Дубна
Мисько з Мінська
Матвій з Володимира

18-й атаман

Орел Олекса з Кричова
Андрій Окунковський з
Осинця
Войцех Хріновицький
Войцех з Більського
повіту
Мирян з Семенова
Мельшко Білоцерківець
Грицько з Скали
Гаврило Копишанин
Петр Козицький від
Любліна
Бенясь з Ковна

19-й атаман

Семен Бут
Лукаш Смольський
Бохдан П'єтигорець
Кулан Мурза з Криму
Єнджей з Німець
Семен Черкашанин
Гаврило з Сеняви
Мартин Жилицький з Дубна
Мигайло з Торчина
Мисько Чорнобилець

20-й атаман

Остап Волевич з
Убарович
Андрій з Рогачева
Андрій з Черкас
Улас Москвичин
Северин Брацлавець
Іван Москвичин
Мисько з Давидова
Васько з Гомеля
Каленник з Черкас
Максим Гомлянин

21-й атаман

Филип Волинець
Войтек з Ярослава
Ярош Стужичанин
Семен з Дубна
Мисько Пригода з Дубна
Федір з Дубна
Каленник Мозерянин
Филько з Луцька
Мартин Тризовський
Грицько з Вишнівця

22-й атаман

Андрій Петрович з
Мінська
Васько Копець з Остра
Онисько з Хмільника
Пархім Гомлянин
Марцін з Махльович
з-під Пізна
Іван з Пикова
Семен Бражник
Марцін з Вільна
Занько з Острога
Ян Гральовський

23-й атаман

Яцько Кунцевич з Залючиць
Василь з Новогортка
Степан з Мозера
Микита Москвичин
Васько з Корча
Онисим з Турова
Семен з Турова
Максим з Турова
Андрій з Вишнівця
Марцін Москвичин

24-й атаман

Бенедик Брагінець
Мисько з Грубешова
Хришко з Красилова
Гресь з Воротнова
Хришко з Бихова
Захара з Кременця
Хвейтко з Бихова
Петр з Константинова
Іван з Бобруйська
Степан з Красилова

25-й атаман

Хведина Коломиєць
Хрол з Черкас
Демит Мозерянин
Максим з Черкас
Лигуза з Дитиниць
Васько з Кисва
Грицько з Купеля
Семен з Ту (ль?) чина
Мартин з Сатанова
Степан з Черкас

26-й атаман

Марко Мозерянин
Степан Любечанин
Мартин Мстиславець
Степан Случанин
Павел з Бобруйська
Мисько Москвичин
Мисько з Луцька
Степан з Брагиня
Павел Дручанин
Костя з Тетерина

27-й атаман

Іван Панькевич з Брагиня
Іван з Пінська
Гермуля Брагінець
Іван з Мстислава
Іван Імстиславець
Семен Красилсвець
Іван Чернобилець
Богась з Вінниці
Войцех з Куяв
Сава з Рудих Більча

28-й атаман

Йосько Добрило Киянин
 Іван Чиркашанин
 Гарусим Перехриста з
 Черкас
 Ситько Острожанин
 Собко Трубач
 Гаврило Чиркашанин
 Андрій Коломиєць
 Дешко Ассавул
 Юсько Імстиславець
 Яцько з Пінська

29-й атаман

Юхим Сизак з
 Любоської волості
 Охрім з Остра
 Іван з Бобруйська
 Мартин Киянин
 Хома Киянин
 Мисько Брагінець
 Юсько Ямпонець
 Іван Туровець
 Ісай Чиркашанин
 Акула Бобровянин

30-й атаман

Гермяк з Борисова
 Собко Валах з Конна
 Левко з Петрикова
 Ляш з Хмільника
 Васько з Потилича
 Битамир П'єтигорець з
 Черкас
 Карп з Могильова
 Конон з Могильова
 Оникій з Могильова
 Каспер з Лебедич

31-й атаман

Хома Чорний Киянин
 Яцько Шлик з Мстислава
 Гермак Чудновець
 Марко Канівець
 Тишко Канівець
 Мартин Канівець
 Хведір Канівець
 Хветько Мозерянин
 Олесько Білоцерківець
 Клим Москвичин

32-й атаман

Юсько Смілій
 Матвій з Оршич
 Микола з Вільна
 Онисько Канівець
 Іванко Туровець
 Ярош Сатько з Мозера
 Семен з Константинова
 Гришко з Могильова
 Мисько Кременчанин
 Филип Канівець

33-й атаман

Петр Зеленський з Канева
 Лаврин з Кременця
 Антін з Острога
 Микола з Кременця
 Марко з Полоцька
 Іван Чура
 Матяш Зарецький
 від Лукова
 Іван з Кременця
 Войцех з Кам'янця
 Хведір з Дубна

34-й атаман

Манько Туровець
Семен з Супронова
Кондрась з Вольгі
Матвій Корченин
Іван з Володимира
Федір з Грубешова
Войцех Чарнецький з
Познаня
Іван з Вольгі
Петр з Турова
Васько з Мстислава

35-й атаман

Кіндрат Щербина
Сава з Вінниці
Гришко Полочанин
Трембицький
Вакула з Корча
Іван Волошанин
Михайло Базалець
Петро Канівець
Митько Кричовець
Охрім Корченин

36-й атаман

Кунаш з Бобруйська
Соленик
Мисько з Сандомира
Апанас з Оликі
Антін з Кам'янця
Улас Муха з Рівного
Мисько з Києва
Левко з Константинова
Степан з Кам'янця
Бохдан з Любеча
Нестер з Бобруйська

37-й атаман

Левко з Тетерська
(Цецерська)
Степан з Литовиза
Степан з Чорнобиля
Пергат Волошанин
Дорошко Козел з Бобруйська
Петр Скрош
Грицько з Вишнівця
Дмитр Случанин
Іван з Любеча
Лосуб з Бобруйська

38-й атаман

Іван Толстий Москвичин
Іван з Глушка
Ясько Копець з Волині
Мойсей з Лобуня
Іван Собчина з Хвойні
Омелян з Могильова
Андрій Москвичин
Степан Москвичин
Павел з Коптевич
Степан Москвичин

39-й атаман

Іван Березецький з
Константинова
Душицький з повіту
Кам'янецького
Семен з Винник
Станко з Константинова
Харко з Бадаража
Іван з Городка Давидова
Мигаль Гарманський
Хведір з Бихова
Мисько Чиркашин
Симко з-під Дорогочина

40-й атаман

Васько Щербина Биговець
Наум з Бихова
Тит Чиркашанин
Марцін Драб
Стецько Сужинець (з
Ужинець?)
Юсько з Гомеля
Кіндрат з Кременця
Гаврил з Ярослава
Матвій з Білої Церкви
Хришко Москвичин

41-й атаман

Марко Канівець
Сасим Білоцерківець
Остап з Дубровної
Барабаш Чиркашанин
Курило з Гричова
Путило з Путивля
Микола Коноплицький з
Гомеля
Матій з Березівця
Семен з Мстислава
Ян з Росопца

42-й атаман

Ілія Дунський
Іван Імстиславець князь
Йовтух Могильовець
Васько Киянин
Денис з Ошклина
Іван з Городка
Ян Заберовський з
Перемишльської землі
Лучко з Мозера
Савка з Горок
Іван з Качанівки

43-й атаман

Митя Москвичин
Данило з Бобруйська
Іван Гомянин
Степан Городчанин
Степан з Межириччя
Іван з Мозера
Грицько з Почаєва
Курило з Луцька
Мокій Москвичин
Прокіп з Мозера

44-й атаман

Райтко Живоглат
Войцех Слоніма
Маційовський з Ямполья
Яхно с Вислочанин
Іван Биховець
Гришко Гамлянин
Карп з Любеча
Райтко з Овруча
Юрин з-під Львова
Федір з Києва

45-й атаман

Іван Шкляний
Марко з Дорогобуша
Матяш з Несухоїш
Лучко з Милятина
Іван Могильовець
Хведір Полочанин
Мисько з Гоголець
Гаврило з Васьковець
Іван Туровець
Опанас з Варкович

46-й атаман

Олиффір Кулага
Васько Кулага
Кузьма Чиркашанин
Мартин Краковкинин
Матій Плескань з Києва
Дроздза
Давидко з Острога
Ходір Кочельник
Федір Корага
Павел Дубровський

47-й атаман

Кміта Домак
Богдан Дублянський
Томаш Заторський
Якуб Шкода
Васько Хомикович
Хветько з Любеча
Олексій з Звягля
Марцин з Вільна
Михал з Могильова
Мисько з Торчина

48-й атаман

Дмитро Брагінець
Сергій з Бобруйська
Ян Голуховський
Андрій Бубениця
Васько зі Золочева
Степан Городчанин
Охрім Чиркашанин
Мартин з Константинова
Кіндрат Юськович з
Мстислава
Остап Коза

49-й атаман

Северин
Марко Єрик
Климко
Війт Плетеницький
Петр Мозирянин
Семенко Хромий
Василій Веселовський
Кум
Іван Буд
Семен Чорний

50-й атаман

Марецький
Михайло
Мартишко
Хмара
Іванко Пісний
Трушко
Федір Дуцький
Ілія Больбот
Денис Кривий
Худзяк

Ян Оришовський з Оришова поручник
козаків запорожних рукою власною

(Печатка малого формату — герб “Правдич”)

Ян Черський рукою власною, підстароста
Черкаський

(Печатка малого формату — герб “Налеч” —
лицарська шаля)

ПІДДАНІ ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ МІСТА БРАЦЛАВА. 1569 р.

Роман Каленикович, вйт

Грицько Яцуценко

Андрій Мишкович

Степан Климченко

Антін Попович

Івашко Гриньчич

Василь Савкович

Филип, Іван — гончарі

Захарко Єремійович

Матюшко Юшкович

Кунаш Бездейко

Яків Денисович

Івашко Забіла

Андрій Климченко

Петрушко Карпенко

Павло Максименко

Сенюта Кваченко

Ждан Нанченко

Симон Давидович

ПІДДАНІ ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ МІСТА ВІННИЦІ. 1569 р.

Замість вйта Борис Саврукович Федір Січенко

Олексій Данилович

Андрій Кравченко

Гринець Пасіка

Івашко Яцинич

Левко Трушенко

Стецько Чернишович

Василь Войтешкович

Форс Журба

Пархім Журба

Андрій Курака

Тинь Васильович

Кунаш Золотар

Семен Давидович

Терешко Тарасович

Якуб Каленикович

Івашко Сачич

Іван Демченко

ВІННИЦЬКІ ЄВРЕЇ. 1569 р.

Габрам Юдичин	Хачкіль Ісачкович
Ізраель Стрилін	Маїр Мордухайович
Габрам Мардухович	Мошко Яковович
Габрам Шльомич	Давид Юдич
Яхим Юдич	Шльома Дзівлік
Ханан Яковович	Сссиман Єсиманович
Смоїл Гарчонович	Діран Маєрович

АВТОПОРТРЕТ НАЦІЇ

(Реєстр 1649 р.)

Міжнародний документ “Реєстр всього війська Запорозького” створено козацьким урядом восени 1649 р. за сприятливих умов у перші місяці існування суверенної Української держави, коли не було вже залежності та ідейно-політичного тиску з боку сусідньої Речі Посполитої чи то Росії, а головне — українська мова стала державною. На останній сторінці “Реєстру” стоять власноручні підписи видатних державних діячів України — гетьмана Богдана Хмельницького та генерального писаря Івана Виговського, останнього ще й польською мовою. “Реєстр” засвідчив один із найважливіших слесментів Української держави — козацьке військо, яке визнавала супротивна сторона Річ Посполита. Він скріплений також і державною печаткою із зображенням козака з рушницею.

На 808-ми поживклих сторінках світлорудий атрамент закарбував надзвичайно широку і розмаїту, часто ніде не задокументовану інформацію про духовний і матеріальний спосіб

життя українців ще дохристиянської доби. Це стосується мови, діалектології, етнографії й фольклору, власне історії та літератури, переселень наших далеких предків і їх взаємин з сусідніми племенами і народами, флори та фауни краю.

Перепис козаків здійснено сотенними і полковими писарями відразу ж після тріумфальних перемог під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та подальших національно-визвольних змагань українського народу, які увінчались Зборівською угодою 8 серпня 1649 р. Тоді новий король Польщі Ян Казимир, скориставшись зрадою кримського хана Іслам-Гірея III, змусив Богдана Хмельницького підписати не вигідний для України договір (не всі визволені козаками землі ввійшли до їхньої держави). За ним польський уряд збільшив козацький реєстр із 6-8 тисяч (у 20—30-х рр. XVII ст.) до 40 тисяч, тобто оголосив козаків вільними людьми й зобов'язався видавати їм платню. Віднині реєстрове козацтво утворило окремий суспільний стан, незалежний і привілейований.

Тим переписом було охоплено великі землі Наддніпрянської України, які щойно входили до Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. На цьому терені виникла суверенна Українська держава, що мала в своєму складі 16 полків. Полкові й сотенні міста стали військовими й адміністративно-територіальними

одиницями: скрізь було заведено козацьке самоврядування.

Найповажніший дослідник Хмельниччини академік Іван Крип'якевич зазначає, що в квітні 1648 р. Богдан вирушив із Запорозжя з 4-5-тисячною армією, а в серпні 1649 р. напередодні зведення "Реєстру" козацька армія під Зборовом, за підрахунками гетьмана, мала не менше 300 тисяч козаків. 23 лютого того ж року в Переяславі Богдан запевняв королівських послів, що збере 200-300 тисяч і цією силою визволить і Львів, і Галич, і Холм, навіть вийде на береги Вісли.

На восьми сторінках "Реєстру" польського варіанту цього ж документа, після списку козацьких полків, вміщено дуже цікаву історичну віршу "Сорок тисяч Богдан війська споряжає". Радісним вигуком, що Київська княжа держава знову відродилась 1649 р. за Богдана Хмельницького та Івана Виговського, завершує автор свій панегірик:

З синів Володимирових Русь упала —
З Хмельницьких за Богдана на ноги повстала!

Оточений під Зборовом король Ян Казимир III наприкінці серпня 1649 р. дав Хмельницькому грамоту-привілей "Декларація ласки", де змушений був тимчасово задовольнити всі 18 вимог гетьмана. Це й стало юридичною підставою для складання "Реєстру" і підписання Зборівського договору. Роботу очолювали генеральний обозний Іван Чернята

та генеральний писар Іван Виговський, полковники, їхні писарі та сотенна старшина. Записували насамперед заслужених козаків, потрапила до реєстру й незначна кількість українізованих чужоземців, що здавна мешкали в Україні або ж на порубіжжі, зокрема з Молдавією.

На початку січня 1650 р. п'ять козацьких послів: герой Кодацької битви 1635 р. Максим Нестеренко як старший, крилівський козак Ясько Войченко, козацький писар Іван Креховецький, Герасим із Черкас та Сербин із Канева вручили завершений "Реєстр" королеві. Було складено короткий перелік полків і сотень, переписаний латинськими літерами разом з віршем.

Козацькі писарі не з пам'яті чи з паперів, а безпосередньо на місцях з народних уст занотували безліч сіл, містечок, міст, річок та сорок тисяч чоловічих національних імен та майже стільки ж прізвищ, прізвиць, своєрідних, барвистих, дотепних, що віками, відстоявшись у часі, жили, ще юридично не затвержені, не скам'янілі в океані рідної мови, і передавалися згідно з нормами українського звичаєвого права з покоління в покоління. Історія мовби подарувала нам зі своїх першопочатків пракорені нації, статистичне джерело етнічного складу населення Української козацької держави середини ХУІІ ст., а точніше національний паспорт 40

тисяч голів родин, тобто майже півмільйонного населення, якщо рахувати нашу родину п'ятидідною, якою вона була впродовж віків. Отже, маємо етнічний автопортрет української нації кінця ХУІ — перших двох десятиріч ХУІІ ст.ст.

Чимало сучасних учених твердять, ніби українські прізвища оформилися чи з'явилися наприкінці ХУІІІ ст. Насправді вони відродилися зрусифікованими, полонізованими та онімеченими. Кілька документів “Посольського приказа” переконливо свідчать про те, що ще до 1645 р. в Речі Посполитій і в Московській державі були усталені імена і прізвища їхніх громадян. Воевод зобов'язували адресувати листи: “Сенатору — спочатку Ясновельможному панові, радному Корони Польської або Князівства великого Литовського, потім ім'я і прізвище шляхетське”. А іншим шляхтичам польським і литовським, не сенаторам, писати: “Пану, потім ім'я його і прізвище, а простим людям писати просто його ім'я і прізвище”.

Козацькому реєстрові 1649 р. польська інструкція щодо написання імен і прізвищ була чужою. На його сторінках жодного разу не зустрінемо слів “ясновельможний”, “пан” тощо. У ньому, до речі, графічно ім'я гетьмана і козацької старшини нічим не відрізняється від імен і прізвищ простих козаків, що яскраво

свідчить про козацький демократизм і рівність.
Ось найпоширеніші прізвища реєстру 1649 р.:

Авраменко — 48 (козаків), Адаменко — 30,
Александренко — 10, Андрієвич — 64,
Андрієнко — 144, Андрусенко — 27,
Андрущенко — 60, Антоненко — 76, Антонович
— 13, Атаман — 50, Атаманенко — 10,
Бабенко — 16, Бабич — 18, Бабиченко — 29,
Білоцерківець — 30, Богданенко — 56, Богун
— 20, Бойко — 14, Бойченко — 24, Бондар
— 12, Бондаренко — 31, Борисенко — 68,
Браславець — 18, Бут — 236, Бутенко — 66,
Бутко — 14, Бутченко — 12, Вакуленко —
23, Василевич — 30, Василенко — 134,
Васькович — 22, Ващенко — 118, Великий —
67, Величко — 28, Величенко — 12, Вергун
— 19, Вергуненко — 33, Війтенко — 34,
Волошин — 136, Волошиненко — 21,
Гавриленко — 102, Гаврилович — 19,
Гаврищенко — 20, Гапоненко — 33,
Гарасименко — 75, Гарасимович — 13, Гладкий
— 70, Гладченко — 30, Гончар — 14,
Гончаренко — 20, Горбаненко — 30, Горбань
— 10, Горкавенко — 40, Горкавий — 11,
Горкуша — 16, Горкушенко — 15, Гордієнко
— 64, Григорєвич — 14, Григоренко — 19,
Гриненко — 34, Гриньченко — 53, Гриценко
— 173, Грицькович — 13, Гришкович — 18,
Грищенко — 125;

Давиденко — 32, Даниленко — 111,
Данилович — 23, Даньченко — 12, Демиденко

— 38, Демченко — 69, Дінець — 61, Дмитренко — 100, Дмитрович — 10, Дорошенко — 30, Дяк — 12, Дяченко — 30, Євхименко — 37, Ємець — 39, Ємченко — 57, Жаданенко — 24, Жданенко — 56, Жук — 24, Жученко — 40, Захарченко — 44, Запорізький — 3, Зіньченко — 58, Иленко — 12, Иляшенко — 56, Ильченко — 35, Іваненко — 205, Іванович — 249, Іванченко — 33, Івахненко — 10, Іващенко — 53, Ігнатенко — 109, Ігнатович — 16, Ісаєнко — 44, Ісайченко — 10;

Калениченко — 69, Калиненко — 17, Каневець — 39, Карпенко — 108, Кіндратенко — 94, Кіндратович — 15, Климецько — 104, Климченко — 37, Коваленко — 132, Коваль — 82, Козаченко — 20, Колесник — 15, Колесниченко — 41, Коломієць — 45, Коломийченко — 25, Корнієнко — 54, Корсунець — 18, Костенко — 65, Костира — 10, Костирка — 32, Костюченко — 47, Кравець — 30, Кравченко — 20, Кузьменко — 115, Куриленко — 107, Куценко — 43, Кушнеренко — 20, Кушнір — 26; Лавриненко — 88, Лавриченко — 18, Лазаренко — 32, Лазоренко — 15, Лазьченко — 11, Лашченко — 32, Левченко — 122, Левоненко — 20, Лесенко — 25, Лещенко — 58, Лисий — 79, Лисенко — 20, Литвин — 26, Литвиненко — 39, Логвиненко — 34, Лукашенко — 40,

Лук'яненко — 92, Лук'янович — 18, Луценко — 42, Лучченко — 23, Ляшенко — 9;

Мельник — 39, Мельниченко — 63, Микитенко — 100, Миколаснко — 33, Михайленко — 110, Михайлович — 41, Михненко — 40, Міщенко — 168, Москаленко — 62, Москаль — 132, Макаренко — 69, Максимеңко — 114, Максимович — 29, Мартиненко — 116, Мартинович — 25, Марченко — 109, Матвієнко — 111, Матвієвич — 18, Матієнко — 20, Матюшенко — 19, Матяшенко — 45, Маценко — 29; Назаренко — 40, Науменко — 40, Нестеренко — 62, Ничипоренко — 62; Олексенко — 56, Олексієвич — 13, Олексієнко — 54, Олещенко — 63, Омеляненко — 71, Омелянович — 20, Омельченко — 30, Онищенко — 80, Опанасенко — 44, Опанасович — 19, Оприщенко — 19, Остапенко — 76, Остапович — 11, Охріменко — 43;

Павленко — 199, Павлович — 37, Панасенко — 27, Паньченко — 58, Пархоменко — 50, Педоренко — 20, Петренко — 213, Петрашенко — 19, Пилипенко — 112, Пінчук — 13, Попенко — 34, Попович — 51, Паламаренко — 14, Прокопенко — 65, Проскурненко — 61, Прохоренко — 8, Проценко — 68, Радченко — 65, Рибальченко — 17, Романенко — 98, Романович — 24, Руденко — 32, Рудий — 64, Рудиченко — 10, Рудченко — 30, Русин — 3, Русиненко — 5,

Савенко — 37, Савченко — 145, Сахненко — 94, Семененко — 144, Семенко — 10, Семенович — 73, Семченко — 14, Семянченко — 10, Сененко — 43, Сеньченко — 45, Сергієнко — 78, Сидоренко — 98, Сидорович — 16, Скрипка — 18, Скрипченко — 39, Стасенко — 62, Степаненко — 143, Степанович — 36, Стеценко — 56, Сторож — 36, Стороженко — 17;

Тарасенко — 46, Терещенко — 42, Тимошенко — 99, Тимченко — 55, Тищенко — 78, Ткач — 12, Ткаченко — 10, Трохименко — 74, Трохимович — 15, Трушенко — 29, Уласенко — 59, Федоренко — 205, Федорович — 51, Федьченко — 43, Фесенко — 23, Филоненко — 27, Хведоренко — 50, Харченко — 56, Хведорович — 32, Хведьченко — 33, Хвесенко — 20, Хильченко — 35, Хоменко — 114, Хурсенко — 34, Чорний — 106, Чорнишенко — 15, Чорномаз — 13, Чорномазенко — 11, Чорнушенко — 10, Швець — 21, Шевченко — 32, Шепеленко — 18, Шило — 27, Шиленко — 11, Шостак — 16, Шульга — 68, Шульженко — 31, Щербаненко — 12, Щербина — 47, Щербиненко — 40, Щербина — 84, Юрченко — 100, Юхненко — 32, Ющенко — 109, Якименко — 66, Яковенко — 82, Якубенко — 30, Яненко — 14, Янченко — 26, Яременко — 78, Ярмаченко — 40, Ярмоленко — 61, Ярошенко — 70, Яхненко

— 34, Яценко — 119, Яцькович — 40, Ященко — 113.

Найпоширенішими чоловічими іменами реєстру були — Іван, Василь, Федір, Степан, Грицько, Михайло, Семен, Андрій, Яцько, а також Богдан, Гаврило, Гарасим, Данило, Дмитро, Кирило, Клим, Кузьма, Лаврін, Левко, Микита, Микола, Максим, Марко, Матвій, Олекса, Омелько, Павло, Петро, Пилип, Роман, Сава, Сидір, Тарас, Тиміш, Трохим, Хома, Юрко, Юсько, Яким, Ярема, Ясько тощо та їх численні народні варіанти, аж до односкладових форм — Вась, Мись, Лесь, Кузь, Тим, Сень, Дань, Пань...

Найулюбленішими жіночими іменами цієї ж доби зустрічасмо: Марія, Ганна, Настя, Гапка, Катерина, Йовдоха, Тодоська, Параска тощо.

Багато місцевих, корінних українських імен, а також прізвищ “Реєстру”, що в дохристиянську добу були іменами, відкривають нам найдавніший і найрухливіший шар слів живої нашої мови родового ладу: Це — Бажан, Білан, Богун, Божко, Боровик, Величко, Вергун, Верещака, Витязь, Вітер, Вовк, Громенко, Грабко, Гудим, Дінець, Дітько, Добродій, Довгань, Дудко, Дунай, Зима, Зозуля, Кий, Коледа, Ёудря, Купало, Куць, Левко. Лизун, Лісовець, Ломоніс, Малишко, Медвідь, Моргун, Морозенко, Мовчан, Неждан, Наливайко, Нечай, Полянин, Рева, Русалка, Русин, Собко,

Сокіл, Соловій, Сопілка, Стрий, Товстий, Третяк, Тур, Хвалько, Хмара, Худолій, Чайка, Чорний, Шелест, Шостак, Шпак, Шульга, Щербань, Ягода, Ярош та багато інших.

Після хрещення Руси-України 988 р. староруські імена ще з сім століть живуть поряд з іменами церковного календаря. Останні давались дитині русичів під час хрещення. Тому київські князі виступають у літописах з двома йменнями: Ольга-Олена, Володимир-Василій, Ярослав-Георгій Мудрий, Всеволод-Андрій та ін. У козацькому "Реєстрі" основу системи імен складає невелика частина канонізованих українською церквою імен християнського календаря, які українізувалися згідно із звуковими нормами і ритмомелодикою української мови і вже в той час обросли різними місцевими варіантами. Повні форми церковних імен й надалі вживалися в книжній українській літературній мові і звідси потрапляли зрідка й до козацького "Реєстру": Григорій, Олексій, Антоній, Тимофій і подібні. У той час народною формою цих імен було: Грицько, Олекса, Антін, Тимко чи Гриць, Лесь, Тим тощо. Саме ці форми й зустрічаються у "Реєстрі". Разом з давньоруськими християнські імена склали значну частину прізвищ "Реєстру". Одначе двоосновні дохристиянські ймення на взірець Ярослав,

Ізяслав, Святослав, Святополк, Мстислав — жодного разу (крім кількох імен Володько, Володимир) не трапляються в списках козаків.

У реєстрі десятки, а то й сотні імен і прізвищ козаків однозвучних з іменами видатних історичних і культурних діячів нашого народу, літературних і фольклорних героїв від Кия до Тараса Шевченка і Василя Симоненка: Кий, Володимир, Великий, Мудрий, Галицький, Острозький...

Тарас Шевченко, Грицько Шевченко, Грушівський (дід поета), Михайло Вербицький, Іван Білик, Андрій Головка, Василь Захарченко, Іван Козловський, Степан Колесник, Іван Кочерга, Іван Світличний, Іван Сенченко, Василь Симоненко... Багато прізвищ перелічених козаків зустрічаються у тих же краях, що і їхні нащадки, наші сучасники. Надибуємо низку прізвищ відомих культурних діячів інших народів: Аксак, Вайда, Жижка, Жуковський, Лобачевський, Пастернак, Скорина, Тургененко, Чадаєнко, Ягич та інші, і навіть Мисько Ломонос, Левко Товстий чи... Валуй, Аракчієнко.

РЕЄСТР КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ

Назва полку	Кількість	Суфікси прізвищ на:					%
		козаків	-ич	-ський	-цький	-енко	
1. Чигиринський	3221	155	126	53	1892	60%	
2. Черкаський	2996	427	69	24	1758	59%	
3. Канівський	3167	425	65	33	1916	61%	
4. Корсунський	3470	110	122	38	2407	70%	
5. Білоцерківський	2989	25	141	42	1621	54%	
6. Уманський	2976	46	198	34	1618	55%	
7. Браславський	2657	21	35	244	1178	45%	
8. Кальницький	2049	34	100	29	1109	54%	
9. Київський	2012	117	93	50	1101	55%	
10. Переяславський	2982	81	76	37	1186	63%	
11. Кропивенський	1992	124	38	19	1252	63%	
12. Миргородський	3010	45	101	36	1486	49%	
13. Полтавський	2970	69	116	35	1628	55%	
14. Прилуцький	1996	58	35	7	1428	71%	
15. Ніжинський	991	31	21	9	609	62%	
16. Чернігівський	997	38	33	10	611	61%	
	40475	1806	1578	491	23480	60%	

Аналіз національних імен і прізвищ реєстру, географії їх рівномірного поширення, топоніміки, родових і родинних понять переконують, що українці на своїй землі були споконвік корінним народом, державотворчою спільнотою. Бо як тоді пояснити, що 60% козацьких прізвищ кінця XVI — початку XVII ст.ст. закінчуються найхарактернішим і найпродуктивнішим суфіксом *-енко*, що й досі є візитною карточкою українця. До речі, у реєстрі він виступає у другому, третьому і т.д. поколіннях, тобто був похідним від первинного прізвища. У Корсунському і Прилуцькому полках цей суфікс сягає 70%, не враховуючи інших національних суфіксів: *-ко*, *-ейко*, *-ець* тощо. Сьогодні в цих же краях Наддніпрянщини внаслідок русифікації, денационалізації, голодоморів, переселень суфікс *-енко*, за підрахунками Юлія Редька, впав до 25%. Українізувалися поодинокі запозичення з чужини імена і прізвища — Шингіресенко, Ференценко, Мултяненко, Радуленко, Малик-башенко, Яненко, Кочубеєнко тощо.

Четверта частина національних імен також закінчується суфіксом *-ко*: Левко, Лесько, Слинько, Стецько, Яцько, Юрко, Васько, Мисько тощо.

Хоча реєстр складали на землях Наддніпрянщини, він зберіг дуже багато імен і прізвищ, які й досі живуть у Західній Україні, що свідчить про духовну єдність населення обох

регіонів з часів Київської держави. Так, приміром, у моємі прикарпатському селі Трушевичах, що лежить на крайньому заході Української держави і нараховує 120 хат, я виявив у реєстрі понад сотню прізвищ і прізвиськ моїх краян та майже усі давні імена. Ця ж картина з прізвищами і в сусідніх селах.

І в ХУІ — на початку ХУІІ ст.ст. наш народ зневажав відступників своєї нації, мови, віри, звичаїв, висловлюючи свої погляди в прізвищах, які, мов тавро, мусили носити і їх невинні нащадки: Полулях, Отурчиненко, Унієць, Штокало, Какало, Дзекало, Перекидень тощо. Дбаючи про чистоту і консолідацію нації, наші предки не засмічували рідної мови, національних документів чужими, незрозумілими словами, а перекладали їх з позначкою рідною мовою — Перехрист, Перехриста, Перехристів, Перехристенко. Таких прізвищ у реєстрі нараховується 24.

У національно-визвольній війні активну участь брало багато представників національного духовенства кількох поколінь різних санів. У реєстрі бачимо 112 Попенків, Поповичів, одного Ксьондзенка, 44 Дяків і Дяченків, 14 Паламаренків і навіть двох Владиченків і двох Біскупенків.

Велике число з-поміж козаків складає українська шляхта. Ще упорядник реєстру Осип Бодянський з цього приводу зауважив, що величезна кількість прізвищ (3875 козаків,

тобто 10%) закінчуються суфіксом *-ч*, *-ський*, додаймо й *-цький*. За словами Бодянського, вони свідчать, що не вся наша шляхта на той час денационалізувалась, ополячилась, і значна її частина з перших днів війни влилася в козацькі полки і воювала проти визискувачів за свій рід, землю, віру, мову. Справді так. Скажімо, двадцять чотири представники шляхетського роду Гуляницьких стали воїнами.

На основі аналізу імен козаків, які їм давала українська церква, можна виявити у реєстрі мізерну кількість представників інших народів. Вони розпорошені по одному, по двох чи кількох на багатьох сторінках реєстру. Отже, вони можуть бути чужинцями хіба що за походженням, або ж ці прізвища є суто мовними запозиченнями слів, які залишалися за українцями.

У реєстрі ми не виявили жодного росіянина Москаленка чи Дінця. Польське топонімічне джерело “*Słownik geograficzny państwa Polskiego*” фіксує чимало назв “Москалівка”, “Московче”; “Московичі”, “Москалин”, “Московка”, які існували у той час на території всієї України і поза її межами. Навіть у реєстрі у Миргородському полку бачимо село “Москалевка”. Тому і вихідці з цього села мали прізвища “Москаленки”. Відоме село “Москаленки” і на Київщині у першій половині XVII ст.

Також і прізвища “Дінець”, “Дінченко”

належали тим українцям, котрі проживали на Дону і Дінці і в перші дні війни повернулися як досвідчені воїни захищати рідний край. За російськими документами “Посольського приказа”, напередодні національно-визвольної війни українці воювали з донськими козаками і стрільцями, чинячи опір російській колонізації південно-східної частини України. Керували цією боротьбою Іван Богун, Тараско Чорний, Олешко Зінченко, Торський, Марченко, Грицьківський, Петрушка, Жадайко, Грицько Павлик та ін. Їхні загони нараховували до 2000 чоловік.

Друкована історія українських національно-визвольних війн і повстань XV-XX ст.ст., по суті, знеосіблена, позаяк збереглися імена та прізвища, псевда переважно козацьких та селянських ватажків, національних героїв, а також незначної частини рядових учасників, що їх, як правило, визначають лише в голому цифровому вираженні. До того ж, майже всі могили народних героїв і месників, учасників УПА невідомі, або ж місце їхнього поховання знаємо приблизно.

У написанні імен та прізвищ козаків, місць народження не вжито жодної титли, яка була поширена у загальновідомих словах книжної мови. З алфавіту було вилучено ще за піввіку до реформи Петра I в Росії кириличні букви — юси, ксі, псі, іжицю, фіту. Саме вони найчастіше вживалися в іменах грецького

походження — Максим, Олексій, Олександр, Федір, Феофан, Хома, Потій тощо.

Літерами української абетки позначені всі живі звуки національної мови. Отже, за 200 років до запровадження Паньком Кулішем фонетичного нашого письма воно було введено в середині XVIII ст. генеральним писарем Іваном Виговським, який зробив вдалу спробу створити й узаконити національну абетку. До цього його зобов'язувала й посада генерального писаря уряду Богдана Хмельницького.

Вилучив Виговський із національної абетки літеру “і” (десятиричне), яке широко вживалося в церковнослов'янському та російському письмі. Вона заважала точно передати сучасний звук “і”, його він позначив і передав через “и” (десятиричне) та через “ѣ” (ять) — Зима — Зьма, Пирижок — Пьрижок тощо.

В окремих полках цілковито, а в більшості частково літеру “Щ” замінено буквосполуками “ЩЧ”, “СЧ”, зрідка “Ш”: Щербина, Счербина, Шербиненко, Полішук тощо. Таким чином пояснено етимологію, тобто відтворено корінь низки прізвищ: Мисьченко (від Мисько), Васьченко (Васько), Лесьченко (Лесько), Юсьченко (Юсько), Ясьченко (Ясько), Крисьченко (Крисько), Зосьченко (Зосько, Зоська), Пасьченко (Пасько); Масьченко (Масько) чи навіть Паньченко (Панько) тощо.

Дуже важливо для розкриття невідповідності між літерною і звуковою

системою старої книжної української мови є відбиття звукового змісту церковнослов'янської літери "Л". Відповідно до живої вимови козаків маємо написання "В" — Товстий і в похідних від цього слова (тут і далі цифра охоплює і похідні форми прізвища) — 71 прізвище і лише один раз Толстенко, Вовк — 40 разів, Довгий — 66 разів тощо. Отже, з сивої давнини для українців характерною була вимова — Товстий, Довгий, Ковтун, Вовк, Мовчан тощо. Адже імена не були якимись неологізмами, а належали до того лексичного складу, що вимовляється щохвилини.

Вживається в реєстрі властива тільки національній абетці літера "Ї", яка мала в давньому письмі до двох десятків різних графічних зображень. У реєстрі вона позначалася як "Й" — Висоцької, Браїловець, Кропивної, Заїчка, Довгої тощо.

Зімкненим звуком "Г" починається понад сотня прізвищ. Передається на письмі він, як правило, через дві літери "КГ", або ж "К", один раз і через "Г" — Гонтар, Гвалт, Грунт, Гузь, Гандзенко, Канжа тощо.

Можна нарахувати з два десятки прізвищ, що тільки починаються українським звуком "ДЗ" — Дзинигородський, Дзиґар, Дзекало, Дзедзуленко, Дзеня тощо, а також близько трьох десятків прізвищ, котрі починаються другим національним звуком "ДЖ" — Джура, Джеджеря, Джеджула, Джалалий, навіть

Дождженко тощо. Ці звуки внаслідок русифікації української орфоєпії тепер зникають у живій мові наддніпрянців.

Іван Виговський виявився блискучим майстром українського барокового письма — пишного, мальовничого, орнаментального, пов'язаного з народним мистецтвом, яке є ключем для розуміння і пояснення важливих законів книжної української мови стосовно правильного вичитування голосних літер і окремих приголосних. В українській мові букви загалом відповідають звукам, хоча ці графічні знаки не завжди точно передають вимову, про що яскраво свідчить реєстр. Вся складність українського правопису — в передачі саме голосних звуків, зокрема ненаголошених. Таким чином, маємо не тільки бароковий стиль у літературі, музиці, архітектурі, мистецтві, а й національне барокове письмо як мистецький витвір кожного писаря.

Емблематичність мови, закон розрізнення, що мав у своїй основі юридичну ідентифікацію особи, індивідуальна форма написання імені та прізвища за допомогою передусім різних форм діалектно вузько говіркової місцевої вимови звуків, особливо голосних — важлива риса українського правопису XVI-XVII ст.ст. У такий спосіб наша мова може озвучитись, і історія заговорить голосом. Цей закон яскраво ілюструють однакові родинні прізвища, часто імена одного села, містечка, сотні, які написані

підряд. Таких випадків усвідомленого розрізнення у ресстрі нараховується понад півтори сотні прикладів, а в цілому їх тисячі. Наприклад, Корчівська сотня — Семен Корчевський, Данило і Мартин Корчовські, Мисько і Федір Корчувські; Іван Хведоренко, Микола Федоренко: Іван Бурак, Мисько Буряк; Ничипір Козерацький, Іван Кузерацький; Пилип Зезуля, Семен Зезюля; Богдан Шамшура, Гришко Шамшур; Юсько Торопило, Грицько Тарапилів зять; Ярема Телиженко, Семен і Гриць Телѣженко тощо.

Від слова “білий” утворено 240 прізвищ з написанням через деревлянську літеру “Ь”: Бьлик, Бьлоштан і под. І 160 прізвищ через літеру “И”: Билик, Билоштан і под., а також 56 прізвищ через букву “Е”: Белик, Белан і под. Останні козаки, очевидно, з поліських країв, де написання через “Е” відповідає вимові. Таким чином, маємо всі підстави і аргументи, щоб заперечити і відкинути теорію авторитетних російських мовознавців про наявність якогось “нового ѣ” навіть у тих наших пам’ятках, що написані водночас з реєстром (“Перло многоцінное”, 1646 р.), а також твердження про якесь нібито сплутування “ѣ” з “ы”, “ы” з “и”, що насправді є характерною рисою українського барокового письма і ґрунтується на живій основі національних говірок і законів розрізнення, навіть одного і того ж слова, якщо пишеться

підряд двічі. Приміром, сотня Андѣсва і він же Андрий, сотник; сотня Зьнченка, а сам він Зинченко Іван; сотня Бьлецького, а сам він Белецький Іван тощо. Отже, деревлянська літера “ѣ” з сивої давнини вимовлялась на Подніпров’ї як “ї”, “и”, а в північних поліських говірках як дифтонг “іе”, а не під наголосом як “е” — Дедок, Песок тощо, але аж ніяк не як російське “е”.

Подібну неоднозначну передачу вимови в реєстрі зустрічаємо і щодо нашої літери “Ф” — “ХВ”, “П”, “Х”, “Т”. Через наддніпрянське “ХВ”, наприклад, подано 115 прізвищ — “Хведоренко”, Хведьченко”, “Хведорович” і водночас 65 прізвищ зафіксовано через “П” — Педоренко, Педорченко, Педченко, Пединів. Отже, наддніпрянське “Ф” вимовлялося українцями цих крїв, як “ХВ”, “П”, “Х” ще задовго до прийняття християнства, згідно із місцевою артикуляційною традицією щодо вимови грецького “Ф”. Це також надто важливий аргумент для доведення, що українська мова в Придніпров’ї сформувалася задовго до прийняття християнства. Водночас у реєстрі зустрічаються і поодинокі написання “Олифір”, “Филип”, “Панфіл”, а також п’ять прізвищ “Стефаненко” і три “Стефанович” і часто “Стефан”, “Стефан” тощо, так характерні для західноукраїнських говірок.

У реєстрі нараховується 74 прізвища “Гарасименко” з варіантами, поданими через

“а”, не рахуючи сотні імен. Отже, літературною нормою має бути “Гарасименко”, а також Иленко (12 прізвищ).

За аналогією до прикметників “Грузьський”, “Запорізьський”, “Забузський”, “Збаразьський”, “Завацьський” і под. утворено й синонім до прикметника “український” прикметник-етнонім “руський”.

У старому українському тексті, протранскрибованому літерами польського алфавіту, часто подибуємо сплутування окремих українських звуків з близькими до них польськими. Це, зокрема, стосується нашого гортанного звука “Г” (гомоніти, гай), якого не знає ні польська, ані російська звукова система. Український гортанний звук “Г” передають в польській мові через національну літеру “Х”. Ця традиція позначилася і на передачі українських імен і прізвищ козацьких реєстрів. Тому маємо паралельні написання: Ганків-Ханків, Галієнко-Халієнко, Ганчич-Ханчен, Грицьченко-Хрицьченко, Голий-Холий, зокрема й Ганенко (Ганнєнко)-Ханєнко. У зв’язку з останнім написанням цікавим є розглянути прізвище гетьмана Михайла Ханєнка. Батько гетьмана Стефан, ще за козацької доби Сагайдачного служив у Запорозькому війську і потрапив до татарської неволі. Звідти його викупив польський староста, й Стефан одружився з його дочкою. Отже, маємо два аргументи для пояснення етимології написання

“Ханенко” — польський і татарський, а також головну причину, чому майбутній гетьман Михайло дотримувався польської політичної орієнтації. На нашу думку, перша літера його прізвища “Ханенко” є польським варіантом звуку “Г”, яким починаються з два десятки прізвищ реєстру, утворених від “Ганни”, “Гані”. Отже, прізвище гетьмана — Ганенко.

У живій українській мові завжди багато важила ритмомелодика, римування рядків, слів, як звукового явища. Вони підсилюють емоційне та ідейне звучання слів, їх музичальність, яка обумовлена чіткою вимовою всіх голосних звуків, спрощенням збігу приголосних, повертають пильну увагу слухача, легше запам’ятовуються. У реєстрі можна зустріти римування імен і прізвищ козаків: Іван Баран, Басман, Караван, Мовчан, Метан, Білоштан тощо; Івашко Ватажко, Іванець Туболец, Протас Мукотряс, Матвій Постій, Роман Урван, Павло Давло, Гринець Козинець, Андрух Глух, Матвій Заморій, Назар Золотар, Степанець Чигиринець, Гаврило Шумило тощо.

Багато прізвищ, рідше імен, передають національну вдачу, народний гумор, дотепність, морально-психологічну та естетичну інформацію про родинні і громадські взаємини наших далеких предків. У багатьох прізвищах впізнаємо жіночу ласку українки, пестливі виражальні засоби української мови: Квіточка, Золотко, Зозулька, Голубчик, Зірка, М’якень-

кий, Смачний, Цибулечка, Діжечка, Каченя, Сомсня, Іванець, Іванчик, Матвієць, Батькуненько тощо. Особливої материнської ніжності й любові сповнені імена їх синів: Яременонько, Никинонько, Зелененький, Іваноньченко, Курилонько тощо. Перераховані імена навряд чи можна зустріти в давньому письмі хіба що в записах народних пісень XIX ст.

Барокове письмо було великим імпульсом для словотворення, збагачення фонетичних афіксально-суфіксальних засобів української мови тієї доби, який, на наш погляд, був багатший і вищий, ніж сьогодні. Скажімо, в реєстрі можна нарахувати до шести десятків форм і варіантів прізвищ, утворених від слова “ніс” і імені “Григорій”, що свідчить про могутні словотворчі можливості української мови в давні часи.

Місцеві говіркові фонетичні риси української мови початку XVII ст. можна ілюструвати десятками і сотнями інших прикладів — Зозуля, Зазуля, Зезуля, Зезюля, Дзедзуленко тощо.

“Реєстр” сповнений багатством синоніміки живої української мови різних місцевих говірок: тут і Балакало, і Говір, і Гутаренко, і Розмова, і Повідайло, і Шокало, і Штокало, і Дзекало, а також Непитайло, Глагольченко, Пустогвар тощо і подібні гнізда від інших слів.

Важливо, що в козацькому реєстрі зафіксовано близько сотні унікальних прізвищ, утворених від займенників, прислівників,

словосполучень, особливо вигуків. Ставши прізвиськами, а згодом і прізвищами, вони одержали форми відмінювання, інколи змінили й наголос. Прізвища займенникового походження: Аз (можливо, утворена від церковнослов'янської букви “Аз”), Нетенко, Нічоговський, Себтий, Тебеченко, Тенетенко, Тикаєнко, Тикало, Тотій, Товаряцький, Чомак, Чомгаченко, Чомкало, Чомлежний, Шокаленко, Штокаленко тощо.

Авторитетний дослідник сучасної української антропонімії Юліян Редько зазначає, що “прізвищ, які виникли з прислівників, усього кілька”. Тим часом у реєстрі їх можна нарахувати понад два десятки: Нема, Невгад, Нетреба, Нетребенко, Пододня, Раз, Тсперенко, Тутака, Тутченко, Тутенко, Ломакатрохий, Дупера, Нетераз (полонізм), Троханенко тощо.

З точки зору історії української мови особливо цінним є низка прізвищ, утворених від вигуків. Як пише Редько, прізвища відвигуківі також рідкісні у нашій антропонімії. Адже вигуки морфологічно не розкладаються, вони не мають лексичного значення, граматичних категорій. Як слова прадавньої української звукової системи, вигуки разом з інтонацією, іноді й мімікою, жестами виражають емоції українця, не називаючи їх, відтворюють нечленороздільні національні звуки. Вигуки у мові виступають заміниками

речень. У школах вивчають тільки ті слова, які є спільними для східнослов'янських та індо-європейських мов, але чомусь замовчують ті слова і мовні явища, які є виключно національними. У реєстрі відвигукових прізвищ нараховується близько п'яти десятків: Бемкало, Гагало, Гайдаморенко, Гакало, Гейганко, Генакало, Гивканенко, Гетькало, Гогокало, Гойченко, Гойда, Гопкало, Гоця, Гупало, Гегун, Гвалт, Гонґало, Какаріченко, Кукуруко, Дзень, Охонько, Тарадара, Таратута, Уханенко, Хихаленко, Цись, Чук, Шелеп, Шмигельський тощо. Кілька прізвищ утворено і від часток, які можна визначити і як вигуки: Хай, Нехайко, Нехайський, Тільченко, і двоє від сполучників — Якало (можливо від “я”), Кобиз тощо.

До прізвищ, утворених від вигуків, слід зарахувати й такі слова та словосполучки, що виражають старовинні привітання, прощання, подяку, здивування: Божебронь, Молибог, Простебіг, Здоровко, Добродій, Батькуненко тощо. Подібні прізвиська надавались людям, які часто без потреби повторювали згадані слова.

Щодо історії виникнення і поширення південно-східної говірки в Середній Наддніпрянщині вчені висувають різні думки, існують неоднозначні погляди, оскільки його діалектні риси в давніх пам'ятках виявляються скупо, найменше. Яскравіше вони

простежуються в дрібних документах переважно з початку XVII ст. Тим часом козацький “Реєстр” щедро виявляє майже всі характерні говіркові риси цього діалекту, поряд із діалектними особливостями південно-західної і північної говірок. У середньовіччі землі середньонаддніпрянських говірок у діалектному відношенні були більш строкатими. Це пояснюється дозаселенням Середньої Наддніпрянщини, значним припливом у ці краї населення з південно-західних і північних етнічних територій. Про це яскраво і переконливо свідчать імена і прізвища козацьких полків.

Властиві українцям імена і прізвища з козацького “Ресстру”, мізерна кількість іншомовних імен (національне походження козака слід визначати не за прізвищем, а за хрещеним ім’ям), наявність на всій території держави суфікса *-енко*, який є візитною карткою українця і сьогодні. І складав він тоді 60% від загального числа козацьких прізвищ, назви сіл, містечок, міст, річок та рівномірне вживання повсюдно справді притаманних українцям імен та прізвищ. Все це переконливо і незаперечно засвідчує етнічну однорідність і давнє закорінення українців у Придніпров’ї та інших наших етнічних землях, що сягає далеко поза історичну добу Київської Русі. Отож маємо надто важливий доказ — національний паспорт, щоб заперечити великодержавні російські й польські “теорії”, починаючи від

М.Погодіна, О.Соболевського, Ф.Равіти-Гавронського та Л.Кубалі й їхніх учнів, включаючи і наших сьгоднішніх доморощених, хто пише про начебто запустіння придніпровських просторів після татаро-монгольської навали 1240 р. аж до XIV-XV ст.ст. і прихід сюди українців з-під Карпат, які начебто дали нашій державі тільки своє ім'я. Деякі з них намагаються "доводити", що внаслідок Переяславської Ради 1654 р. росіяни вернулися на свої прадідівські землі. В українській історіографії проти цих псевдонаукових висновків рішуче виступив автор "Історії русів" Григорій Политика, Михайло Максимович і, зокрема, Тарас Шевченко:

*...Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам...*

Вісімдесят тисяч національних імен і прізвищ (а насправді півмільйонного населення), які вимовлялися щохвилини впродовж багатьох століть, — це основна частина словникового багатства національної мови. Реєстр нараховує понад п'ять тисяч слів. Їхній неповторний фонетичний і музично-ритмічний лад, могутня словотворча сила, граматичні закони і чіткі форми зайвий раз доводять, що українська мова тих часів була давно впорядкована, живилася місцевими говірками, зрідка й чужоземними запозиченнями, була

однією з найбагатших і наймелодійніших у світі. Так твердив 1657 р. турецький мандрівник Елія Челебі, який у той час подорожував по Україні. Він писав: “Українці — стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші”.

Козацький “Реєстр” спростовує голослівні вигадки про те, що українська мова виникла в XIV-XVI ст.ст., зокрема її лексичний склад. На цю добу начебто припадає й становлення “української народності”. Так довільні “теорії” російської та советської мовознавчої та історичної науки навмисне заплутали й спростили саму проблему утворення українського етносу та його мови, зв’язавши чомусь їх з добою зміцнення Московської централізованої держави і утворення російської народності. У цей час існують інші народи — польський, чеський, болгарський — наші сусіди, а українці і білоруси тримаються на рівні населення.

Цей загальнонаціональний диктант, який складався з імен, прізвищ, місць народження, можна вказати й десятиріч кінця XVI — перших двох XVII ст.ст., зрідка й інших родових понять, український народ виконав на “відмінно”, не проковтнув, не приховав, не затаїв жодного звука, жодного складу, розкривши всі звукові й словотворчі закони

рідної мови, синонімічне багатство місцевих говірок і мови в цілому від Дністра до Дінця і значно далі (Русин, Волинець, Поліщук, Подолян, Полянин, Полтавець, Чернігівець, Чугуєвець, Дінець, Покутняк, Забузький, Галицький тощо). Вони й досі живуть серед корінного населення цих країв, які були охоплені реєстром. Тому цей документ — виняткове і єдине в своєму роді джерело, яке відобразило в один час мову української нації на великих просторах Української козацької держави.

Таким чином, міжнародний державний документ “Реєстр всього війська Запорозького 1649 р.”, з повним правом, цілком підставно треба вважати неоціненним загальнонаціональним джерелом української діалектології, а його упорядника, автора-переписувача, який усвідомлено передавав варіанти слів живої мови рідного народу, сприймаючи при цьому діалектні варіанти і синоніми як норму літературної мови, основоположником діалектології як науки. Шляхом, вказаним Виговським, і розвивалася українська літературна мова в наступні сторіччя, аж до наших днів, адже в її основі лежить жива народна мова.

Советські мовознавці-русифікатори трактували “діалектизми” і “архаїзми”, як такі, що, мовляв, засмічують українську літературну мову, і закликали вчителів, редакторів, письменників,

студентів вести з ними рішучу боротьбу, а отже, з нашим найдорожчим духовним скарбом та його творцем і носієм — українським народом.

Вплив фонетичного козацького барокового письма на утвердження фонетичного правопису української мови мав свої плідні наслідки в наступні два сторіччя. З українським фонетичним письмом жорстоку боротьбу вели російський царат та його агентура, видаючи проти нього свої таємні і відкриті укази та циркуляри. Іван Франко наголошував, що фонетичне письмо є однією з найхарактерніших ознак національної літератури, його органічного зв'язку з живою мовою народу, тоді як історично-етимологічний правопис втілює в собі схоластичність книжності письменників і вчених, що цуралися мови рідного народу. І в наші дні в Україні і поза її межами є спроби “москвофілів”, агентів Росії відродити історико-етимологічний правопис у його російському варіанті, щоб завадити культурному будівництву, консолідації української нації.

Козацький фонетичний правопис разом з елементами барокового письма і зображенням низки давніх літер лежить в основі фонетичного письма Тараса Шевченка. Його поет засвоїв ще дитиною від своїх сільських учителів, батьків у рідній ще не зрусифікованій школі, адже Звенигородщину захопила Росія 1794 р., і тут ще сильні позиції утримувала польська

шляхта, з якою царат вів політичну боротьбу. На Шевченків край не поширювались і укази Петра I та інших російських царів і чиновників про заборону української мови. Зазначимо, що Шевченко не навчався ні в гімназії, ні в університеті, де користувалися офіційним російським правописом і формою літер, алфавітом. Тому у рукописах Шевченкових творів, у рядках його віршів впізнаємо козацький правопис Івана Виговського:

*Чи є крашчій на сим свити
На всий України!
Нема красчого й не буде
Дивуйтеся люди...
Нащо ти кувала...
("Сова").*

Або ж "Чигрине, Чигрыне". Зустрічаються і виносні літери. До речі, поет як реформатор українського правопису вилучив із свого письма старослов'янську літеру "Ѣ", замінивши її буквою "И". тобто сучасне "І".

Такий національний геній, як Тарас Шевченко, міг народитися тільки на Правобережній Україні, на останньому острові волслюбства і державотворення Запорозької Січі — в "Холодноярській республіці" і поширити згасаючий вогонь прометсівського духу, нескореності українців, нашої державності на всю пошматовану кривавими імперіями Україну.

Козацький "Реєстр" 1649 р. чи не перша серйозна лексикографічна пам'ятка живої національної мови, в якій за півтора сторіччя

до Івана Котляревського зафіксовано понад п'ять тисяч добірних, вишуканих слів рідної мови, її історичний дух. Він засвідчив багатовікове існування неповторної національної звукової системи, відображеної в сотнях дохристиянських імен.

Нове науково-популярне видання "Реєстру", яке відповідає всім вимогам академічного, разом з іменним та географічним покажчиками, підготувало видавництво "Рось", що на Подолі в Києві.

ЗГАДАЙМО ПРАВЕДНИХ ГЕТЬМАНІВ

Минає п'ять століть, як у польських, а далі й українських хроніках, літописах, державних документах, мемуарах, працях, друкованих і рукописних, в усному епосі, піснях та думах, пізніше і в науковій літературі закарбовується й розкривається історична панорама однієї з найгероїчніших сторінок світової історії — Запорозької Січі, козацького війська, які утворювали державу.

Коли викинути з української історії найяскравіший трьохсотлітній літопис козацького війська, то доля України зникне з політично-етнічної карти народів світу. Ми матимемо лише безнаціональних покірних кріпаків і німих рабів. Нас зневажатимуть і

закидатимуть нам, що ми не спромоглися мати своєї держави, і зараховуватимуть до неповноцінних народів, етнічної маси, яка мусить прислужуватися сусіднім народам.

Тим часом вже давно великі наукові світила обгрунтовано й справедливо визначили суспільний лад Запорозької Січі як християнську демократичну республіку. За словами Миколи Гоголя, з Хортиці “розливалася воля й козацтво на всю Україну”. Цю думку повторили Микола Костомаров, Михайло Грушевський та інші дослідники. Суспільно-політичний демократичний лад Запорозької Січі залишився ідеалом у минулому не тільки для козацьких літописців, Миколи Гоголя, Тараса Шевченка...

Українська і світова література та мистецтво створили Запорозькій Січі, козацькому війську, національним героям неповторний духовний пам’ятник, бо в усі часи слово “козак” означало вільну людину, було протилежним до поняття “кріпак”, “раб”, “невільник”. Запорозька Січ до останніх днів свого існування, тобто до 1775 р., як і козацькі села Гетьманщини, залишалась островом волі українців серед феодально-кріпосницького океану самодержавної Росії, аж доки їх переселили та розсіяли на Кубані й по Дунаю.

У середині XVII ст. козацький демократичний лад поширився на великі простори Правобережжя й Лівобережжя, звідки козацькі війська вигнали польську шляхту. 1649 р.

виникла козацька держава Богдана Хмельницького, тоді ж запроваджено державно-адміністративний поділ, полкове й сотенне самоврядування.

Наукове вивчення козацької держави й гетьманів почалося в ХІХ ст., коли стали публікувати історичні джерела, що поглибили й розширили відомості фольклорних творів про козащину. Вагомий внесок у вивчення історії Запорозької Січі, козацького ладу зробили українські історики: Дмитро Бантиш-Каменський, Микола Маркевич, Осип Бодянський, Микола Костомаров, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Ілько Борщак, Микола Петровський, Іван Крип'якевич та особливо Дмитро Яворницький.

Частина історичних джерел й досі не доступна для дослідників. В історичній літературі, довідниках, енциклопедіях, підручниках, художніх творах майже всі українські гетьмани подані в чорних фарбах, їхні портрети майже не публікуються. Одначе активно, замість концепції історії України, пропагується місцеве краєзнавство, тобто історію українського народу намагаються розшматувати на краї, області, відмежувати від загальнонаціонального історичного та культурного процесу. Наприкінці 20-х рр., особливо у 30-х рр. ХХ ст., була перекреслена і шевченківська концепція Запорозької Січі та Гетьманщини. Дано прямо протилежні поету

оцінки українських гетьманів, на деяких із них наліплено ярлики “зрадника”. Водночас шевченкознавці переконують читачів, що великий Кобзар, революціонер-демократ “романтизував”, “ідеалізував”, давав однобічну характеристику українським гетьманам, не розумів прогресивної ролі Петра I та Катерини II щодо майбутнього розвитку Росії й України.

Гетьмани і ватажки національних, селянських повстань і війн, починаючи з кінця XVI ст. (Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Петро Сагайдачний, Тарас Федорович, Павло Бут, Яків Острянин), всю свою діяльність, мовляв, скерували тільки на те, щоб якнайшвидше “возз’єднати” український народ з “великим”, “єдинокровним” і “братнім”. Вже з 60-х рр. XVII ст. українські гетьмани після приєднання України до Росії зникають з історичного кону. Їх характеризують тільки як великих землевласників, феодалів. “Сагайдачний проводив угодовську старшинську політику з польською шляхтою”, “вужькокласову політику” проводили гетьмани Іван Брюховецький, Дем’ян Многогрішний, антинародну — Юрій Хмельницький, начебто “ворожу інтересам українського народу” — Петро Дорошенко і “зрадник українського народу” Іван Мазепа та його прибічники. Зникають і зовнішні сили, які штовхали гетьманів і старшину на кровопролитні міжусобиці. Окремі події висвітлюються як великі антифеодальні повстання, наприклад,

боротьба за козацьку булаву 1657 р. між Іваном Виговським та Мартином Пушкарем. “Народні маси України” беруть активну участь у зовнішніх війнах Росії, за розширення її території. Зруйнування Запорозької Січі радянські історики мотивують тим, що запорожці нібито могли перейти на бік гетьмана Мазепи, а її остаточне знищення вони пояснюють можливістю виникнення “нової” пугачовщини.

Молоде покоління українців має знати, що ті їхні предки з-поміж гетьманів і козацької старшини, які відстоювали автономію України, перші прокладали трагічний для українських мільйонів шлях до Сибіру, на Соловки, в Петропавлівську в'язницю, що вони гинули й від куль польської шляхти. Першими жертвами московської колоніальної політики стосовно України впали 1659 р. два зяті Богдана Хмельницького — бихівський полковник, брат Івана Виговського, Данило, який 1659 р. зробив спробу вигнати московську залогу з Києва, але потрапив до неволі і був жорстоко закатований у Калузі, і брат Данила Нечая білоруський полковник Іван, прихильник Гадяцького договору, якого 1659 р. заслано до Тобольська.

Після скликаної царизмом Чорної ради 1663 р. на Сибір відправлено полковників Чернігівського, Ніжинського, Лубенського і Переяславського, осавулів Якіма Сомка і Василя Золотаренка страчено. “На Сибір заслано немало

старшини козацької”, свідчить у своїй праці очевидець, автор достовірного історичного джерела “Літопису Самовидця” Роман Ракушка-Романовський. 1665 р. заслано і військового писаря, 1672 р. — славного кошового отамана Іван Сірка й гетьмана Дем’яна Многогрішного разом із братами й дружиною, 1687 р. — гетьмана Івана Самойловича з меншим сином Яцьком; на початку XVIII ст. — небожа Івана Мазепи Андрія Войнаровського, полковника Семена Палія і Самуся; 1776 р. туди ж прослалася дорога кошовому судді Павлові Головатому й кошовому писарю Іванові Глобі, і тоді ж Максимові Залізнику, а пізніше й Устиму Кармелюку та багатьом ін. В’язнем соловецьких монастирів двадцять п’ять років був останній кошовий Петро Кальнишевський, а в мурах Петропавловської фортеці в Петербурзі сконав наказний гетьман Павло Полуботок і його спільники; 1664 р. гетьмана Івана Виговського розстріляла польська шляхта, а 1676 р. — гетьман Петро Дорошенко засланий у Москву, тощо.

Портрети гетьманів і козацької старшини прикрашали стіни багатьох церков і монастирів України, зокрема й сільських. Очевидно, що однією з причин знищення большевиками Успенського собору в Києво-Печерській Лаврі було те, що тут чи не в єдиній церкві на Україні милували око портрети аж дванадцяти гетьманів. Ще в XVII ст. тут перебував

монументальний потрет Богдана Хмельницького на весь зріст, перемальований з відомого портрета Гондіуса. Михайло Максимович свідчив, що 1834 р., за розпорядженням вищого духовенства, яке виховувало в Київській Могилянсько-Мазепинській академії Воздвиженських, цей портрет було замальовано “дикою фарбою”. Прикрашали стіни цього собору й портрети Івана Мазепи, Петра Дорошенка та ін., однак цей факт не хочуть згадувати автори про Успенський собор і Печерську Лавру.

У другій половині XVI ст. перших козацьких гетьманів і старшину ховали на Чернечій горі недалеко від Канівського монастиря. Сюди 1572 р. привезли і поховали тіло Івана Підкови, скараного на горло у Львові. Над кручами Дніпра у Каневі поховано гетьмана Івана Кулагу-Петражицького та ін. Біля монастиря доживали віку й старі січовики. Отже, не випадково це святе місце, гори й Дніпро так приваблювали Тараса Шевченка, який мріяв дожити тут праведне й страдницьке життя. Справедливо було б створити у Каневі козацький некрополь і перезаховати на Чернечій горі останки всіх українських гетьманів і козацької старшини, яких доля розкидала по далеких світах: Петра Дорошенка — з-під Москви, Кальнишевського — із Соловків, можливо, й Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича із Сибіру, Павла

Полуботка — з Петербурга, Івана Сірка, Матвія Гладкого, Івана Мазепа. Пилипа Орлика та ін., насипати символічні могили. Козацьким монастирем у XVI ст. був і Трахтемирівський, що біля Переяслава, та Межигірський на теперішній околиці Вишгорода, який був ідеологічним осердком Зопорозької Січі.

Тарас Шевченко нагадував своїм сучасникам, що вороги українського народу намагаються затерти історичну пам'ять, вікопомні сліди українських гетьманів, наших національних героїв.

Перші спроби викласти біографії гетьманів, вказати й оцінити їхні заслуги перед українським народом належать козацьким літописцям — авторам історичних пісень і дум. Самійло Величко, чи не перший, вірно вказав на причини наявності в українській історії гетьманів різних орієнтацій: російської, польської, татаро-турецької, шведської. Цією причиною, на думку літописця, було Андрусівське перемир'я 1667 р. Ось що він пише ще на початку XVIII ст.: “А з'їхавши за Смоленськом в якомусь селі Андрусові виторгувала (польська шляхта) там у росіян нас як безсловесних і нічого не тямлячих скотів”, розділивши Україну надвоє — Правобережну, що залишалася в первісному лядському ярмі, і Лівобережну, яку з Києвом захопила Росія. Оцей поділ “Отчизни нашої”

надвоє і троє, за словами Євангельськими, “смердить, як запустіння, якого не дай Боже”. До речі, цей літописець перший залишив нам портрети дванадцятьох гетьманів, од Хмельницького до Мазепи.

Радянські історики випинають тільки гетьманів — ставлеників і прибічників Росії, які, мовляв, виражали “найзаповітніші мрії та сподівання всього українського народу”, й таврують гетьманів — прибічників Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства, Швеції. І забувають, що, будучи гетьманом суверенної держави, першу стежку туди топтав не хто інший, як Богдан Хмельницький, і, головне, не згадують про розчленованість України. Тим часом польська історіографія, навпаки, підносить гетьманів — прибічників Польщі й тих, які боролися з царатом за автономію України.

Грунтовні монографічні дослідження про українських гетьманів і військову старшину другої половини XVII ст. опублікував Микола Костомаров. Першу спробу видати для широкого читача популярні нариси про українських гетьманів зробив професор Київського університету Володимир Антонович, який у 80-х рр. XIX ст. опублікував двома виданнями книжечку “Исторические деятели Юго-Западной России”. Професор Антонович мав добру науково-професійну і джерелознавчу підготовку. Він видав великі томи архівного

матеріалу про козацьке військо, студіював історію Литви і Польщі; разом із Драгомановим надрукував збірку українських історичних пісень. Нарис про Богдана Хмельницького написав його учень Орест Левицький — третій президент Всеукраїнської Академії наук. Ініціатором цього видання був український громадський і культурний діяч Василь Тарновський, який, не шкодуючи коштів і зусиль, пристрасно збирав українські старожитності, що вже гинули на його очах. Він мав і найбільшу збірку рукописів, малюнків Тараса Шевченка та документів про поета, а також був засновником історичного музею в Чернігові.

Його колекція збереглася в Качанівці, де колись бували Шевченко, Глінка, Марко Вовчок та ін. Цьому виданню сприяв професор-медик Київського університету, громадський діяч Володимир Бец.

ЛИЦАР НАЦІОНАЛЬНОГО ДУХУ

Упродовж тисячоліття нашу національну літературу і культуру творили не тільки українською мовою, а й церковнослов'янською, грецькою, латинською, польською, німецькою, французькою і особливо російською. а тепер пишуть ще й англійською, іспанською та ін. Це саме явище, зумовлене історичними обставинами, спостерігаємо і в багатьох культурах різних народів світу й сьогодні.

Приміром, Іван Франко значну частину своєї творчої спадщини залишив польською, німецькою, російською та іншими мовами. За нашої бездержавності і національного гніту чимало наддніпрянських письменників також були двомовними, включаючи й Тараса Шевченка, або майже повністю користувалися російською мовою, як скажімо, Микола Гоголь. До якої ж культури віднести їхню творчість? До одної чи двох? З цього приводу дуже цікавий погляд знаходимо у самого Гоголя, який у статті “Кілька слів про Пушкіна” пише: “...поет навіть може бути й тоді національний, коли описує зовсім чужий світ, але дивиться на нього очима своєї національної стихії, очима всього народу, коли почуває і говорить так, що співвітчизникам його здається, ніби це почувають і говорять вони самі”¹. У своїх українських повістях Гоголь дивився на історію, боротьбу й життя “козцької нації” очима українця-пасічника Рудого Панька, тобто рідного народу. Також по-українському дивився він на життя Росії, зображене в “Мертвих душах” та інших творах, написаних на російському матеріалі, за що, як відомо, йому дорікали його сучасники-росіяни².

Українсько-російські відносини за умов жорстокої колоніально-шовіністичної політики царату після скасування Гетьманської автономії і знищення Запорозької Січі Гоголь і далі розглядав у традиційному козацькому розумінні

— “як вільний із вільним, як рівний із рівним”.
“...Никак бы не дал преимущества ни малороссияну перед русским, ни русскому перед малороссиянином, — пояснював він 23.XII.1844 р. у листі до фрейліни О.Смирнової, яка цікавилася його національністю. — Обе природы слишком щедро одарены Богом, и, как нарочно, каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой”. Пояснено дипломатично, з національною гідністю.

У своїх творах для означення понять “Україна”, “український” письменник вживав терміни: Україна, Русь, Малоросія, Мала Росія, Гетьманщина, руський, русинський, український, запорозький, козацька нація, а також літописні й піснні слова “наша”, “наш” тощо.

У листах до Михайла Максимовича часто зустрічаються словосполучки, фрази, які свідчать про його щирий український патріотизм: “Заради всього нашого, заради нашої України, заради батьківських могил...”, “Тепер я взявся за історію нашої бідної, єдиної України”, “Душа надто тужить за Україною”, “Наша єдина бідна Україна” і под.

Своє ставлення до Росії, її столиць Гоголь розкриває також у своїх листах до згаданого друга-професора, з яких видно і його відношення до Москви: “Бросьте, в самом деле, Кацапию, да поезжайте в Гетьманщину. Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуть отсюда. Дурни мы, право, как

рассудить хорошенько! Для чего и кому мы жертвуем всем? Идем в Киев...” Гоголь пише своє давнє бажання переїхати до Києва, обійняти посаду професора всесвітньої історії в університеті, категорично відмовляючись викладати російську історію, яка, на його думку, нудна, нецікава. “Я с ума сойду, если мне дадут русскую историю”, — застерігає він Максимовича.

Підкреслюючи, що стародавній Київ — місто українське, а не російське, він думками і помислами в нашому місті, позаяк, за його словами, “мне Петербург надоел”, особливо його клімат. “Туда, туда, в Киев! В древний, прекрасный Киев! Он наш, он не их — не правда ли? Там, или вокруг него деялись дела старины нашей... Да, это славно будет, если мы займем с тобою каевские кафедры; много можно будет сделать добра. А новая жизнь среди такого прекрасного края! Там можно обновиться всеми силами”³, — ось погляди Гоголя на історію Києва та його плани щодо наукової та педагогічної діяльності у столиці над Дніпром. Тоді ж він намовляє і Максимовича покинути московський університет і з сарказмом пише про Москву: “Влюбился же в эту старую, толстую бабу-Москву, от которой, кроме щей да матерщины, ничего не услышишь”.

Що це була щира, невідступна мрія Гоголя — покинути столицю Російської імперії і

повернутися до Києва, свідчить і його лист до Олександра Пушкіна: “Я восхищаюсь заранее, когда воображу, как закипят труды мои в Киеве. Там я нагорожу из-под спуда многие вещи, которые я не все еще читал вам. Там кончу я историю Украины и Юга России, и напишу Всеобщую историю, которой в настоящем виде ее до сих пор, к сожалению, не только в России, но даже в Европе нет. А сколько соберу там преданий, повестей, песен и проч.”⁴. Далі Гоголь повідомляє поета, що професор Максимович думає покинути Московський університет і переїхати до Київського. Він мріє перетворити “богоспасаемый наш город” на українські Афіни, мати друкарню. В іншому листі Гоголь підказує Максимовичу, що “песни нам нужно издать непременно в Киеве”, а не в Росії.

Гоголь наполегливо просив Максимовича, щоб йому купити хату із садочком “где-нибудь на горе, чтобы оттуда был виден и кусочек Днепра” — мрія багатьох українських діячів, аж до О.Довженка. А коли Максимовича було призначено першим ректором Київського університету, Гоголева фантазія і далі працює в цьому ж напрямі і сонячними, теплими фарбами, як і в своїх художніх творах про Україну, він малює Київ: “Ты теперь в таком спокойном, уютном и святом месте, что труд и размышление к тебе притекут сами”.

Головною, невидимою причиною, яка

змушувала Гоголя і Максимовича, а пізніше й Є.Гребінку, Т.Шевченка, С.Руданського, В.Вернадського та інших українців повертатись до рідних країв, був стан їхнього здоров'я. Рідна, цілюща, сонячна природа, її дари, повітря, вода складають біологічну основу патріотизму. І Шевченко, прагнучи перед смертю на Україну, зауважив, що її повітря відновить його здоров'я: "От якби додому, там би я, може, одужав".

Проживаючи в 30-х рр. у Петербурзі, Гоголь, як і Шевченко, надзвичайно тужив за Україною, за Дніпром, за рідним краєм. Гоголь часто скаржитья в листах, що невлаштоване життя і клімат, природа столиці Росії наганяли на нього невимовну тугу за сонячною Україною. Такий же настрій був у Гоголя і за кордоном: йому італійська природа і побут, навіть діри в тинах нагадували рідну Батьківщину.

НАЩАДОК ГЕТЬМАНІВ

Майже півтора сторіччя біографи Гоголя скрупульозно вивчають історію його родоводу. Найгрунтовніше кривні зв'язки письменника дослідив професор Олександр Оглоблин у праці "Предки Миколи Гоголя"⁵. Письменник пишався своїм старовинним українським козацько-старшинським походженням. Йому здавало-

ся, що наче він сам “заліз у прадідівську душу” і власними очима бачить Остапа Гоголя та інших своїх славних предків.

Лінія родоводу письменника простежується до XVI ст. і бере свій початок від волинських Гоголів-Яновських. Другу павіть полтавських Гоголів-Яновських зафіксували історичні джерела XVIII ст. Ці останні доводили своє походження від волинських. Вони вважали, що їхнім предком був подільський полковник Хмельниччини і доби “Руїни” Остап Андрій Гоголь. Разом з Данилом Виговським він 1658 р. виганяв московські війська з Києва, пізніше став прибічником гетьмана Петра Дорошенка, нарешті знову повернувся до Польщі, одержав булаву правобічного наказного гетьмана зі столицею в Димері і грамоту на село Вільхівці, яка зберігалась у родині Гоголів, і на неї покликався дід Опанас для потвердження шляхетства. Помер Остап Гоголь 5.1.1679 р. у Межигірському козацькому монастирі, що був ідеологічним центром Запорожжя. Його портрет, поруч з портретами Хмельницького і Палія, прикрашав стіни монастирської Свято-духівської церкви.

Історична діяльність Остапа Гоголя сконденсовано відображена в ідеї “Тараса Бульби”. Отже, не випадково письменник назвав синів Тараса Остапом і Андрієм, а мати благословляє їх образками з цього

монастиря, козаки привозять його ігуменові золоту ризу з морського походу. Події у “Страшній помсті” відбуваються десь тут поблизу. Гоголь бував у Межигір’ї з батьками ще хлопчиком. Ті враження від величної ріки і природи пізніше втілилися в шедевр “Чудовий Дніпро у тиху погоду”.

Оглоблин аргументовано довів, що предками Гоголя по жіночій лінії були гетьман Михайло і Петро Дорошенки, Іван Скоропадський, генеральний обозний Петро Забіла, чернігівські полковники Яків та Юхим Лизогуби, переяславський полковник Василь Танський і чимало інших діячів. Родич Гоголя Дмитро Трощинський був царським міністром, мав у селі багату бібліотеку, якою користувалися Гоголі; Лизогуби побували в Сибіру на заслані.

Прадід Гоголя Дем’ян вперше додав до свого прізвища полонізоване ім’я свого батька Івана — Яновський, а відкинув його Микола в 30-х рр. після польського повстання. Прадід Дем’ян і дід Опанас закінчили Київську академію, останній відмовився від духовної кар’єри і, як Самійло Величко, став служити канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії.

Як зазначає М.Грушевський, “цей славнозвісний стан” і береться після падіння Мазепи за занедбану київськими богословами історичну працю, зосереджуючи всю свою

увагу не на добі княжої Русі, якою захоплювались останні, а на подіях XVII ст. — боротьбі козацтва з Польщею”⁶. Тепер стає зрозумілим, чому онук козацького канцеляриста Микола Гоголь взявся за це завдання. Батько його був освіченою людиною, українським письменником.

ЛІТОПИСЕЦЬ УКРАЇНИ

Гоголь ще з дитинства глибоко вивчав історію та культуру України, а також всесвітню історію, залишив наукові праці й замітки з української історіографії та фольклористики. Він уважно простудіював праці Геродота, Тіта Лівія, французьких філософів-просвітителів, здобутки сучасної йому європейської історіографії, скрупульозно опрацьовував джерела, зокрема й рукописні, складав бібліографію. Отже, він був істориком-ерудитом.

Гоголь досліджував джерела про Київську Русь, зокрема “Літопис руський”, цікавився працями про походження слов’ян, їхнє розселення, культуру, мистецтво, появу письма і мов, архітектурними пам’ятками, досягненнями археології.

Київську державу він характеризував як імперію, яка складалася з різноплемінних, дрібних, роз’єднаних держав-князівств, що вели між собою постійні родові чвари і війни.

За Гоголем вплив релігії як державної цементуючої ідеології на свідомість племен був незначним.

Нова доба на Русі настала після татаро-монгольської навали 1240 р., від якої найбільше була спустошена Україна та її “серце” Київ. У статті “Погляд на утворення Малоросії” він пише, що безпеку України після татаро-монгольської навали захищали могутні литовські князі, а Росія й далі терпіла татарське ярмо, приречена на “бездіяльність і заціпеніння” ще впродовж 240 років. Тоді остаточно розірвалися зв'язки України з Північною Руссю і “вже зносин між ними не було. Інші закони, інші звичаї, інша мета, інші зв'язки, інші подвиги...” Розкрити цей процес, як це сталося, наголосує далі Гоголь, — головне завдання істориків. Північна Русь почала “змішуватися з народами фінськими”, які потрапляли під вплив східнослов'янської культури, міфології. Тим часом Україна залишалася країною “чистих слов'янських племен” — древніх полян, сіверян. Це були наукові погляди української історіографії на Київську державу.

Причину відсутності української держави після розпаду Київської Русі Гоголь чи не вперше в історичній науці слідом за Шарлем-Луї Монтеск'є пояснює гео-

графічним фактором — відсутністю хоча б з одного боку природної границі. Були б пасма гір чи море, і український народ “вдержав би політичне буття своє, склав би окрему державу”. Одначе беззахисна відкрита родюча земля з повноводними річками, достатком лісів, м’яким кліматом, багатою флорою і фауною стала тереном нападів і спустошень, а не хліборобським краєм, бо тут зіткнулися ворогуючі між собою три сусідні держави — Польща, Росія і Крим, внаслідок чого українська земля була залита кров’ю, густо зрошена слізьми, засіяна кістками. Це був, за Гоголем, край страху, і тому саме на цій землі зміг вирости мужній, войовничий, волелюбний, відчайдушний народ, “все життя якого було повите і випестоване війною”, тобто “нація козаків”. Цей народ, підкреслює Гоголь, є “одно з визначних явищ європейської історії, яке, може, одно тільки стримало це спустошливе розлиття двох магометанських народів, що загрожували поглинути Європу”.

Отже, Гоголь розглядав український народ як давній, великий і могутній, самобутній і волелюбний, європейський. До Гоголя, онука знаменитого “стану військових канцеляристів”, що, за словами Грушевського, “залишилися об’єктом гордоців для пізніших поколінь українських

патріотів”, подібно характеризували український народ козацькі літописці Самійло Величко, автор “Історії русів”, а потім і наші історики XIX ст.

Гоголь справедливо вважав, що вадою концепції української історіографії є те, що історики-компілятори. (В.Рубан, О.Рігельман, М.Берлінський, О.Мартос, Д.Бантиш-Каменський, І.Срезневський та ін.) “не вказали досі цьому народові (українському. — Я.Д.) місця в світовій історії”. Ось чому вимагав Гоголь від українських істориків — визначити і обґрунтувати місце України в світовій історії. Звичайно, рівень української історіографії і публікації джерельного матеріалу не дозволили тоді б це завдання вичерпно виконати, однак воно й досі не здійснене.

Гоголь вивчав і твори видатних церковних та культурних діячів XVII ст., професорів Київської академії, вихованцями якої були його дід і прадід, Йоанікія Галятовського, Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Гавриїла Бужинського та ін., а також цікавився джерелами з історії Галичини і Закарпаття. Та найбільше його цікавили історія Запорозької Січі, Хмельниччина, доба “Руїни”, Мазепи, скасування Гетьманщини, русифікація України.

За власним свідченням, Гоголь упродовж п'яти років збирав різноманітні друковані й рукописні матеріали, пов'язані з історією нашої Вітчизни. Він готував історію України "в шести малих або в чотирьох великих томах". Але, на жаль, рукопис цієї праці, про яку широко повідомляла передплатникам преса, не зберігся. Вчені з цього приводу, знаючи, що Гоголь чимало своїх творів знищував, ведуть дискусії, висловлюють різні здогадки, гіпотези.

До нас дійшли тільки різні статті, замітки, а також художні твори, написати які без глибокого вивчення історичних джерел Гоголь не зміг би. Це, передовсім, "Вій", "Втрачена грамота", "Страшна помста", "Страшний кабан" і особливо "Тарас Бульба", а також відомі заголовки творів, які до нас не дійшли, — "Гетьман", "Выбритый ус", "Пленник" та ін. Історичні сюжети знаходимо й в інших українських повістях Гоголя. Зокрема, повісті "Вій" і "Втрачена грамота" навіяні розповідями діда Опанаса, вихованця Київської академії, козацького канцеляриста.

У своєму найулюбленішому творі "Тарас Бульба" Гоголь через півсторіччя після знищення Запорозької Січі відродив у художній літературі волелюбні козацькі традиції, героїчні сторінки боротьби розкрив

на матеріалі історії свого козацько-старшинського родоводу. Письменник-патріот усвідомлював, що без козацької історії немає українського народу, а с кріпацька покірнa маса, раби. За умов самодержавно-кріпосницької дійсності, шовіністичної політики Гоголь готував сприятливий ґрунт для національного відродження. Він створив привабливий постичний образ рідного народу, з небувалою художньою силою розкрив його самобутній характер, моральну чистоту, прометеївський дух, героїчну історію, високу гармонію родинних взаємин, відчуття краси і гумору, любові до природи.

На жаль, ми й досі не маємо повного видання творів Гоголя українською мовою. Найповніше видання — тритомник вибраних творів — вийшло ще 1952 р. Тому українські читачі й дослідники, зокрема на периферії, не мають можливості ознайомитися з важливими і цікавими його працями з історії України, мати повне уявлення про внесок письменника в українську історіографію. Маловідомою, наприклад, є цінна стаття Гоголя-мазепинця “Размышления Мазепы” (1834-35 рр.), яку подаємо для широкого кола читачів, оскільки її можна знайти тільки в академічному виданні “Полного собрания сочинений” письменника (1952 р., т.9).

РАЗМЫШЛЕНИЕ МАЗЕПЫ

Такая власть, такая гигантская сила и могущество навели уныние на самобытное государство, бывшее только под покровительством России. Народ, собственно принадлежавший Петру издавна, униженный рабством и деспотизмом, покорялся, хотя с ропотом. Он имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим, покориться. Их необыкновенный повелитель стремился к тому, чтобы возвысить его, хотя лекарства его были слишком сильные. Но чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим козачеством, хотевшему пожить своею жизнью? Ему угрожала утрата национальности, большее или меньшее уравнение прав с собственным народом русского самодержца. А не сделавши этого, Петр никак не действовал бы на них. Все это занимало преступного гетьмана. Отложиться? Провозгласить свою независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единодушия, возложить мужественный отпор на самих себя? Но гетьман был уже престарелый и отвергнул мысли, которые бы дерзко схватила выполнить буйная молодость. Самодержец был слишком могуч. Да и неизвестно, вооружилась ли бы против него вся нация и притом нация свободная, которая не всегда была в спокойствии, тогда как самодержец всегда мог действовать, не давая никому отчета. Он видел,

что без посторонних сил, без помощи которого-нибудь из европейских государей невозможно выполнить этого намерения. Но к кому обратиться с этим? Крымский хан был слишком слаб и уже презираем запорожцами. Да и вспомоществование его могло быть только временное. Деньги могли его подкупить на всякую сторону. Тогда как здесь именно нужна была дружба такого государства, которое всегда бы могло стать посредником и заступником. Кому бы можно это сделать, как не Польше, соседке, единоплеменнице? Но царство Баториево было на краю пропасти, и эту пропасть изрыло само себе. Безрассудные магнаты позабыли, что они члены одного государства, сильного только единодушием, и были избалованные деспоты в отношении к народу и непокорные демократы к государю. И потому Польша действовать решительно не могла. Оставалось государство, всегда бывшее в великом уважении у козаков, которое хотя и не было погранично с Малороссией, но, находясь на глубоком севере, оканчивающееся там, где начинается Россия, могло быть очень полезно малороссиянам, тревожа беспрестанно границы и держа, так сказать, в руках Московию. Притом шведские войска, удивившие подвигами своими всю Европу, ворвавшись в Россию, могли бы привести царя в нерешимость, действовать ли на юге против козаков или на севере против шведов.

В таких размышленнях застало Мазепу
известие, что царь прервал мир и идет войною
на шведов.

* * *

Це , трагічне становище України
усвідомлювало багато українських політичних і
культурних діячів. Ще Самійло Величко
наголошував, що політика Росії веде до того,
“щоб про козаків і пам'ять не зосталась”. Панько
Куліш 1843 р. писав, що Україна “або має
відірватись від Росії, або загинути”, а Тарас
Шевченко з тривогою застерігав своїх сучасників
і наступні покоління:

*Погибнеш, згинеш, Україно.
Не стане й знаку на землі.*

(“Осії. Глава XIV”).

Гоголь і Шевченко грізній деспотичній силі
Петра I протиставляли єдність усіх сил
української нації, яку роздирали егоїстичні
партії різних політичних орієнтацій. Про
можливу перемогу Мазепи під Полтавою
Шевченко на засланні писав:

*Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали...
("Іржавець").*

Гоголь, як і його козацько-старшинські
предки — мазепинці, бачив визволення України
тільки в оперті на союз із однією з могутніх
європейських держав — ідея, якої дотримувалися

політичні діячі України впродовж майже трьох з половиною століть.

—“ВЕЛИКИЙ МІЙ ДРУЖЕ”

Увесь творчий шлях Тараса Шевченка якнайтісніше пов'язаний з іменем Миколи Гоголя⁷. Цієї теми торкалося багато дослідників, але на сьогоднішній день вона не розв'язана, позаяк Гоголя трактували виключно як великого російського письменника, тобто маніпулювали впливом великої російської літератури на творчість Шевченка, “дружбою народів”.

1844 р. у вірші “Гоголю” поет назвав Миколу Васильовича за козацьким звичаєм побратимом, великим своїм другом, ілюстрував повість “Тарас Бульба”. Наступного року поет відвідав рідні краї письменника — Сорочинці, Миргород, Ніжин, зустрічався з його приятелями, земляками. В найтрагічніші дні свого життя поет-засланець шкодував, що йому не вдалося особисто зустрітися з найулюбленішим своїм письменником-патріотом, чиї твори поряд з Шекспіром, Данте, Міцкевичем він завжди читав і перечитував з “насолодою”, бо його природа наділила “найглибшим розумом” і “найніжнішою любов'ю до людей”. Подібно до Гоголя, який не раз замість український, рідний вживав займенник “наш”, “наша” — “наш Київ, він не їх”, тобто росіян, “наша Україна”, так само і Шевченко пише “наш Гоголь”.

Дослідники аргументовано вказали на типо-

логічну подібність і художню близькість з Гоголевою повістю “Тарас Бульба” таких Шевченкових творів, як “Тарасова ніч”, “Гоголю”, “Холодний яр”, “Сліпий” та інших, а також “Страшної помсти” з “Причинною” і “Гайдамаками”. І тексти писаних на засланні повістей “Наймичка”, “Близнець”, “Художник” свідчать про глибоке знання Шевченком творів Гоголя. Отриману біографію великого художника засланець читав по одному листку в день. Найближчі друзі поета — Гребінка, Максимович, Бодяньський, Щепкін, Рспніна, яким були відомі й рукописні твори Шевченка, приятелювали з Гоголем.

За неясними і суперечливими свідченнями знайомого Гоголя, письменника Григорія Данилевського, автор “Тараса Бульби” був зачарований поетичними піснями “Кобзаря” і “Гайдамаків”, знав і любив поета “як земляка і талановитого художника” і брав участь “в першому влаштуванні його долі”⁸.

МОВА ДУШІ

Упродовж усього життя Гоголь широко шанував рідну материнську мову і спілкувався нею із земляками, коли приїжджав на Батьківщину, зі своїм слугою Якимом, а за кордоном — з Адамом Міцкевичем і Броніславом Залеським. Зберігся навіть лист Гоголя до останнього, написаний по-українському. Найближчими приятелями Гоголя були українці — ніжинські однокашники

М.Прокопович і О.Данилевський. З видатними українськими вченими-патріотами М.Максимовичем, О.Бодянським та ін. Гоголь, як із своїми приятелями, розмовляв по-українськи. Перший свідчив, що Гоголь дуже добре володів рідною мовою. В листі Гоголя до Максимовича читаємо про те, що приїхати в жаданий Київ, але “бути одному, не мати з ким заговорити ”мовою душі”, для нього було важко.

За спогадами сучасників, Гоголь якимось почув, що поміщиця-сусідка забороняла своєму синові розмовляти рідною мовою, і він не втерпів, обурився: “Навіщо ви перешкоджаєте йому? Хай говорить своєю рідною мовою...” І Тарас Шевченко устами свого героя пояснював одну із причин такої “аморальності” й “некультурності”: “У школі нас всього, цілковито всього навчать, крім розуміння свого милого, рідного слова”⁹.

Аналізуючи мову і стиль українських повістей Гоголя, дослідники вже давно аргументовано довели, що художник думав по-українському. На нашу думку, він навіть не зумів би майстерно перекласти російською мовою українські словосполучення, ідіоми, фразеологізми, емоційні образи, відчуттєві явища, кришталеві звороти про кохання тощо. А які національні й колоритні імена й прізвища вишукував і добирав письменник для персонажів своїх творів! Стан тодішньої української і російської філологічної науки, відсутність словників, освіта Гоголя не давали змоги робити майстерні переклади. Він закінчив

Ніжинський ліцей — серед рідної мовної стихії. Очевидно, тому письменники першої половини ХХ ст. займаються переспівами, вільними перекладами, часто далекими від оригіналу. А ті, що пишуть на українські теми російською мовою, додають українсько-російські словнички до своїх творів. Цієї традиції дотримувався і Гоголь. Він навіть склав “Малоросійський лексикон”.

Українську мову Гоголь вважав для себе “мовою душі”, “нашою”. Деякі дослідники твердили, що він писав свої твори не російською, а “гоголівською мовою”. Справді, з цього погляду показовою може бути перша миргородська редакція повісті “Тарас Бульба” (1834 р.), яка пересипана словами, спільними для обох мов. Шовіністично настроєні російські публіцисти Ф.Булгарін, М.Греч, Н.Кукольник і О.Сенковський висміювали українські повісті Гоголя і його мову, яка нібито є не що інше, як “грязный малороссийский жарт”.

Устами Тараса Бульби в його схвильованому слові про братерство автор дорікає своїм сучасникам, що вони “переймають чорт знає які бусурманські звичаї, цураються мови своєї, свій із своїм не хоче говорити; свій свого продає, як продають бездушну тварину на торговому ринку”. У “Старосвітських поміщиках” Гоголь сатирично висміює тих, які соромляться української нації і “торжественно прибавляют к фамилии своей, оканчивающейся на ”о”, слог — “въ”. Мова йде про нижчі суспільні верстви: гендлярів, дігтярів, ябедників тощо.

Для родини Гоголів українська мова була рідною, як і весь побут, звичаї, обрядовість, народнопоетична творчість, чарівна природа — все, що оточувало з дитинства Миколу. Тому й син, останній в родині Гоголів, не зрікся прадідівських козацьких традицій, а лише під впливом обставин національного гніту й приниження часто, як артистична натура, приховував свої погляди, пристосовувався до найвищих авторитетів*

Та й усе його майно — два костюми, дві сорочки і краватки та маленька валізка з паперами й книжками. Сказати б, типовий мандрівний український дяк XVIII ст. чи навіть філософ Григорій Сковорода.

Художня мова українських повістей Гоголя жила винятково з джерел народнопісенної

* Учасник вечорів слов'янофільського гуртка М.В.Берг свідчить, що Гоголь "изменял обыкновенным своим порядкам, если в числе приглашенных вместе с ним оказывался один малороссиянин, член того же славянофильского кружка (О.Бодянский). Каким-то таинственным магнитом тянуло их тотчас друг к другу; они усаживались в угол и говорили между собой целый вечер горячо и одушевленно, как Гоголь (при мне, по крайней мере) ни разу не говорил с кем-нибудь из великоруссов... Це ж твердить і син Михайла Щепкіна Петро (1821-1877 рр.). Зокрема, він пише, що Гоголь "был в обществе молчалив и не общителен до странности и оживлялся только столкнувшись печаянно с кем-нибудь из малоруссов" (Вересаев. Гоголь в жизни. Харьков, 1990. — С.494, 495). За спогадами учня великого актора-українця Михайла Щепкіна Михайла Лентовського, його вчитель змушував своїх учнів вивчати цілі розділи "Вія" і "Тараса Бульби", "Кобзаря" напам'ять, бо і сам так учив свої ролі. Цей учень великого артиста згадує, що "М.С.Щепкін, бувало, заклавши руки за спину, годинами простоював перед портретами Гоголя і Шевченка і наче розмовляв з ними, ділився думками, тихо ворухив губами". Гриц Т.С., Щепкин М.С., Летопись жизни и творчества. — М., 1966. — С.692).

творчості, де слово і музика, барви, ритм сплавлені воедино. Тому вона ритмомелодійна, музикальна, з тонко розробленою звуковою організацією, глибоко лірична, близька до народної пісні, думи, казки, афористична.

Скажімо, крилаті вислови з прикінцевих сторінок “Тараса Бульби” “Сила пододала силу” і “Та хіба знайдуться в світі такі вогні, муки і така сила, що пересилила б руську силу” Гоголь створив на основі рядків “Пісні про Серп’ягу”:

*Ох і сила, сила силу одоліла.
Серп’ягові да у Львові
споділась могила...*

До речі, слово “руський” Гоголь, як і Шевченко, пише з одним “с”, тобто воно означає — “український”. Тим часом у всіх виданнях Гоголя воно передається як “русский” — “російський”.

Гоголь вважав, що українська мова була сформована в період до XIII — початку XIV ст.ст. — час виникнення козацтва. Нею завжди розмовляли козаки. Микола Васильович наголошував, що українська мова, “незважаючи на прийняття багатьох татарських і польських слів, мала завжди суто слов’янську південну фізіюномію”, тобто українську, національну.

Отже, Микола Гоголь слідом за Іваном Вишенським, письменниками-полемістами, Самійлом Величком, автором “Історії русів”,

разом з Тарасом Шевченком торкався найгостріших проблем історії національного і соціально-політичного та державного життя українського народу, в тому числі й страдницької долі української мови.

"ОГОНЬ ЗАВЗЯТТЯ І ЕНТУЗІАЗМУ..."

Яскраво виражений органічний зв'язок сюжетних мотивів, ідейної спрямованості, образної системи, художньої мови творів Гоголя з українською літературою, фольклором, історичними джерелами вже давно помітили дослідники його творчості й знавці української культури, такі як Панько Куліш, Микола Петров, Володимир Перетц, Іван Каманін, Олександр Єфименко, Михайло Грушевський, Сергій Шелухін, Сергій Єфремов, Семен Машинський, Олександр Білецький та ін.

Академік Володимир Перетц, аналізуючи відгуки сучасників на вихід у світ "Вечорів на хуторі біля Диканьки", виявив також органічний зв'язок творів Гоголя із давньою українською літературою. Він переконливо писав про автора: "По природе своего духа и творчества он был чужд великорусской литературе. Он, как показывает анализ его первых повестей, скорее является в них художником-завершителем предыдущего периода развития малорусской литературы, нежели начинателем новой общерусской"¹⁰.

Демократичні національні ідеї і погляди на

історію українського народу, його культуру, мову, висловлені Гоголем у його творах, не могли не викликати великої пошани, пієтету до митця не тільки з боку Шевченка, а й наступних поколінь українських письменників, художників, громадських діячів, учених, молоді.

З цього приводу, чи не вперше, вже Михайло Драгоманов зазначив: "По часу, коли появились малоросійські повісті Гоголя і "Тарас Бульба", ми маємо повне право щитати, що Гоголь породив і поетичні проби Метлинського, Костомарова і самого Шевченка — коли не визнав, то йшов паралельно з етнографічними роботами Максимовича, Бодянського, Срезневського і т.д., був, таким робом, одним із батьків новішого українського народолюбія, тим більше, що про Україну так багато і голосно говорив чоловік, ставший зразу рядом з Пушкіним авторитетом в очах російської громади. Але мало того, що у малоросійських повістях Гоголь — праотець Шевченка. І, може, не виключаючи і самих Шевченка і Костомарова, Україна не мала ще другого такого сина, котрий би так повно виразив у собі дорогі боки її народного духу...

Традиції старої України були годні тільки на те, щоб збудити аналіз сучасності, і це вони зробили через Гоголя, як і через Шевченка — хоч у кожного різно"¹¹.

У наш час академік Олександр Білецький також висловив подібну думку, зазначивши,

що Шевченко оточив Гоголя особливим культом; той був його вчителем. А в російських повістях Шевченка не раз можна знайти епізоди і деталі, близькі до гоголівської художньої манери. Гоголь надто сприяв посиленню інтересу своїх сучасників і наступних поколінь до українського фольклору, етнографії, історії, починаючи від Г.Квітки-Основ'яненка, П.Куліша, М.Костомарова, О.Стороженка, Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного і т.д. Гоголь увіходив у духовне життя українців з дитинства.

Іван Нечуй-Левицький вважав, що Гоголь і Котляревський “поклали засновок реалістичного напрямку в двох літературах: у великоруській та українській”¹².

Гоголеві “Вечори на хуторі біля Диканьки” і “Тарас Бульба” пробудили у Миколи Костомарова зацікавленість до української історії, фольклористики, етнографії. Вважають, що під впливом “Страшної помсти” Костомаров створив драму “Сава Чалий”, а Олекса Стороженко, який був знайомий з Гоголем, — твір “Марко Проклятий”.

Ізмаїл Срезневський, філолог, історик, фольклорист, творець “Запорозької старини”, появу якої з нетерпінням очікував Гоголь, вважав свого приятеля великим художником і знавцем поетичного світу України.

Чотирнадцятирічна Леся Українка разом з братом Михайликом переклала “Вечори на хуторі біля Диканьки” українською мовою і

коштом батьків видала цей переклад. Під надихом “Вечорів” писав свої вірші, нариси А.Тесленко. Під впливом “Тараса Бульби” і Шевченка Миколи Лисенко і Михайло Старицький стали українськими культурними діячами. А Старицький на матеріалі “Майської ночі, або Утопленої” створив народну українську пісню “Ніч яка, Господи, місячна, зоряна”.

Разом із Кропивницьким, Карпенком-Карим, Заньковецькою він ставив на українській сцені і грав головні ролі у п'єсах Гоголя. Не випадково фронтальну стіну першого українського стаціонарного театру у Києві — Троїцького народного дому, і досі прикрашають дві скульптури — Гоголя і Шевченка. На сюжети Гоголя М.Лисенко написав головні свої опери “Тарас Бульба”, “Різдвяна ніч”, “Утоплена” і розпочав “Страшну помсту”, і жодному слухачеві й на думку не спаде пов'язувати ці твори з російською літературою. (Який би композитор, майстер пензля, кінокамери не звертався до творчості Гоголя, він мусить уважно простудіювати українське народнопоетичне, музичне, малярське мистецтво, історію і культуру нашого народу і цим збагачувати і пропагувати українську культуру в її найхудожніших і найгуманніших проявах). Твори Гоголя тільки своєю “гоголівською мовою” дотикаються російської культури.

Академік М.Грушевський характеризував Гоголя як одного “з найславніших синів” і

“геніальних людей, яких дала Україна”. Його творчість залишила дуже глибокий слід в історії українського “культурного і національного життя”. Гоголь був великим співцем Гетьманської України, козацьких традицій, але сам не усвідомлював, що його твори будитимуть “огонь завзяття і ентузіазму, енергії національного життя”.

Гоголь активно впливав на виховання учнівської і студентської молоді XIX і XX ст.ст., на формування в українській інтелігенції національних і суспільно-політичних ідеалів. Степан Васильченко в автобіографії наголошує: “Найсильніше враження справила на мене ця трійця: Пісня, Кобзар і Гоголь — твори, яким я не знаю рівних у світовій літературі”.

Літературознавець і громадський діяч Сергій Шелухін свідчить, що в Лубенській гімназії, як і в інших школах України, учні захоплювалися “Вечорами на хуторі біля Диканьки” і навіть не помічали, що вони написані російською мовою, хоч самі розмовляли по-українському. Для них образ Тараса Бульби і його сина Остапа був національним і суспільно-політичним ідеалом, гідним наслідування.

Подібну думку висловив відомий літературознавець і державний діяч академік Сергій Єфремов. Розповідаючи, як під впливом творів Гоголя у нього прокинулась свідомість,

що він син України і має працювати на користь рідної культури.

Неабиякий успіх українські повісті і вся творчість Гоголя, особливо “Тарас Бульба”, мали серед багатьох поколінь західноукраїнських читачів, які жили і боролися в умовах Австро-Угорської імперії, буржуазної Польщі і російської комуністичної імперії. Один із чільних провідників ОУН обрав для псевдоніму ім'я Тараса Бульби.

Остап Вишня згадував, що в дитинстві ним було “прочитано й перечитано і ”Вечір під Івана Купала” і “Майську ніч” і “Страшну помсту” і т.п. і т.ін. Із захопленням, з трепетом перечитано”.

Максим Рильський свідчив, що Гоголь був улюбленцем Довженка, Яновського й Остапа Вишні. Всі троє називали себе учнями Гоголя. Довженко мріяв створити кінофільм “Тарас Бульба”, написав кіносценарій, але компартійні чиновники заборонили його постановку.

Блискучий майстер слова Григорій Тютюнник у щоденнику занотував, що Гоголь суто український письменник — типи, духовність, гумор — риси, притаманні українському народові, але дещо писав на великоросійському матеріалі.

Українські повісті Гоголя вже понад півтора століття стоять на сторожі історичної пам'яті нашого народу.

Гоголь як літописець України, онук

козацького канцелярства і нащадок гетьманів, за тяжких умов поневолення відродив ідеї і дух козацької держави, нагадує нам про тисячолітню історію нашого народу, що суголосно історіографії в сучасній суверенній українській державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоголь М. Кілька слів про Пушкіна. Твори в 3-х т. Т.3. —К., 1952. —С.388.

2. Вересаев В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. — Харьков, 1990. —С.348; Голубенко П. Боротьба за Гоголя //Україна і Росія у світлі культурних взаємин. —К., 1993. —С. 244-330.

3. Гоголь Н.В. Собр. соч. в семи томах. Т.VII. Письма. — М., 1986. —С. 88,91,95,102, 103,104,108.

4. Там само. С.95.

5. Оглоблин О. Предки Миколи Гоголя. Мюнхен — Нью-Йорк. 1868.

6. Грушевський М. Про українську історіографію XVIII ст. Кілька роздумів //Український історик 1991-1992. —С.119.

7. Дзира Я. Реве та стогне Дніпр широкий (Із секретів творчості М.Гоголя і Т.Шевченка) //В сім'ї вольній, новій. —К., 1989. Вип.5. —С.344-385.

8. Данилевский Г. Северная пчела. 10 мая

1861. Исторический вестник. 1886. Т.26.

9. Воспоминание Пащенко //Берег. 1880. № 268.

10. Перетц В. Гоголь и малорусская литературная традиция. СПб., 1902. —С.7.

11. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька //Літературно-публіцистичні праці. —К., 1870. Т.1. —С.121.

12. Нечуй-Левицький І. Зб. творів у 10-ти томах. Біографічні матеріали, статті та рецензії, фольклорні записи, листи. Т.10. —К., 1968. С. 14,15,61,178.

13. Грушевський М. Ювілей Миколи Гоголя //Літературно-науковий вісник. —Львів, 1909. № 1-3. С.618.

“ІСТОРІЯ РУСІВ,, — ВИДАТНА ПАМ’ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ: НОВІ ДАНІ ПРО ЇЇ АВТОРА

“Історія Русів” (История Русов), одна з найвидатніших пам’яток української історіографії, знайдена в рукописі б. 1828 р. в бібліотеці князя Лобанова-Ростовського (в с. Гриневі, Стародубського повіту), поширена в численних копіях, не підписана, пішла у світ із іменем Юрія Кониського, надрукована 1846 р. Осипом Бодянським у московських “Чтеніях”. Питання про авторство “І.Р.” і про час написання її досі не вирішене. Думають, що вийшла вона з сім’ї Полетик. “І.Р.” має характер апольогії; (...) твір допоміг

пробудженню української національної думки. Улюблений герой автора — Богдан Хмельницький, із його виразно неприхильним відношенням до москалів. Події до половини XVI ст. переказані в загальних рисах; з доби гетьмана Івана Скоропадського автор оповідає вже як сучасник; закінчує вісткою про початок російсько-турецької війни 1769 р. “І.Р.” мала великий вплив на зформування українського історичного світогляду в патріотичному дусі. Її впливові підлягало і з неї черпало багато письменників: (...) Гоголь, “Срезневський, Костомаров, Гребінка, Метлинський, Куліш, Микола Маркевич, (...) а найбільше — Шевченко.

Ці дані подас “Українська загальна енциклопедія”, книга знання в трьох томах, Львів-Станиславів-Коломия, 1931 р. Питання про авторство цікаво й оригінально розв’язує історик і філолог з Києва д-р Ярослав Дзира. —Ред.

Статистика пошуків автора: Григорій Кониський (заперечив М. Максимович); Григорій Полетика (В. Іконников, Д. Дорошенко, М. Василенко, М. Горбань та ін.); Григорій та Василь Полетики (О. Лазаревський, М. Драгоманов, М. Грушевський та ін.); Василь Полетика (В. Горленко); О. Безбородько (М. Слабченко, М. Возняк та ін.); М. Репін (М. Максимович), О. Лукашевич (М. Петровський); А. Худорба (О. Оглоблин,

В. Шевчук); Я. Маркович (Ф. Шевченко); колективний автор (А. Хорунжий) тощо.

Нові дані про авторство Политик: Справжнє прізвище Григорія та Василя — “Политика”. У такій фонетичній формі засвідчене у козацькому реєстрі прізвище прадіда Григорія — Івана Политики. За твердженням Григорія, прадід походив з Волині. Вступивши до війська Хмельницького, переселився на Лівобережжя. Утворене це “ублагороднене” прізвище від імені Полит (Іполит) на взірць — Громика, Бордика, Партика, Мандрика тощо. Що воно грецького походження добре було відомо його носієві, видатному перекладачеві із грецької мови Григорію Политиці. Словник власних імен його тлумачить: Іполит (Полит) — той, хто розпрягає коней, тобто Кониський. Це прізвище кілька разів зустрічається у реєстрі 1649 р., а ім’я Полит тільки один раз — Полит Єрмоленко.

В літературознавстві перекладний псевдонім називається алонімом. Ним і скористався Григорій Политика, щоб приховати своє авторство. Світське ім’я могилівського архиєпископа Георгія (Юрія) Кониського було також Григорій. Таким чином збігається ім’я і прізвище Григорія Кониського з алонімом Григорія Политики. В давній літературі автори з різних причин часто приховували своє справжнє авторське ім’я. Відомо, що алонімом користувалися Стефан Зизаній (Стефан

Кукіль), М. Драгоманов (М. Толмачов), Вінко (Степан) Руданський, Леонід Глібов (угорське Кенир — Хліб, Гліб), Ф. Вовк (Ф. Люпулеску), В. Еланський (Блакитний) тощо.

Отже, маємо серйозний аргумент стверджувати, що автором “Історії русів” був Григорій Политика, а редактором його син Василь, який свідчив, що написання історії України “было его (батька — Я.Д.), а наконец сделалось моим предметом”.

Як зазначають дослідники, головними джерелами “Історії русів” були літописи Самовидця і особливо Граб’янки, а також П. Симоновського, з яким Политика був особисто добре знайомий. Сам автор називав ще праці Нестора, Синопис польських істориків, з якими полемізує. М.Грушевський, долучає до них ще й французькі джерела про Україну: Ж-Б. Шерера, Н. Н.-Г. Леклерка і П.-Ш. Левека. Методологію і методу творення “Історії русів” розкрив М. Грушевський.

Головним джерелознавчим і ідеологічним джерелом для Политик був літопис С. Величка, єдиний список якого зберігався тоді в бібліотеці історика (На сторінках “Історії русів” зустрічається Величків Білоцерківський універсал та інші сюжети). Ідейну спорідненість обох рукописів першим відчув Т. Шевченко, коли творив свої вірші. 15.XI.1852 р. він писав Осипові Бодянському: “Поиздержись немного узника ради й пришли мне ”Літопись”

Кониского или Величка, великое скажу тебе спасибо”.

На сторінках “Історії русів” Політики виявили себе професійними художниками-баталістами, розкривши військовий талант і тактику козацьких полководців. Адже Григорій майже десять років (1764-1773 рр.) працював головним інспектором морського кадетського корпусу, а син Василь дослужився до майора російської армії. Синові-гімназистові батько радив вивчати фортифікацію й артилерію. Тому їх твір рясніє також і чужоземною військовою термінологією: “батава, фалянга, бательен де кара”, “шармицеры, или персстрілка”, “редути, или засіки”, “форштат” тощо.

“Історія русів” насичена епізодами, аналогіями та історичними іменами з античної історії, написана пафосним стилем. П.Куліш та інші дослідники характеризували її автора як “малороуського Тіта Лівія”. Адже Григорій був висококваліфікованим перекладачем творів давньогрецької літератури, склав і видав шестимовний словник (1763). Батько просив сина вивчати чужоземні мови. Тому їх праця рясніє грецькими, латинськими, німецькими, польськими, французькими словами: патріот, волонтер, екзерція, індукта, евента, пляц, ступери, плутонгі, фас тощо.

Як жоден літопис, “Історія русів” насичена цифровими даними про воєнні битви. Автор намагався таким чином переконати читача у

військовому мистецтві козаків, їхньому героїзмі. Демографічними питаннями цікавився Василь. Закінчивши Вільнюський університет 23-річним випускником, він 1788 р. опублікував солідну працю “Опыт рассуждения о первоначальных делах мира, о древнем Египте, об ассирийцах, о мидянах и о персах”.

Политики були завзятими бібліофілами, колекціонерами історичних джерел з історії України, які розшукували по всій Європі. Григорій, за його словами, зібрав найбільшу в Росії бібліотеку, яка нараховувала “кілька тисяч” книг і рукописів. Найбільшу її частину склали українські матеріали. Велику допомогу у збиранні книжок надавав Политиці Григорій Кониський, а також і бібліотека Київської академії. Діти Григорія 1782 р. гостювали у могилівського архієпископа. Отож не випадково у передмові до “Історії русів”, яку, за твердженням дослідників, написав Василь, джерельна основа і написання твору зв’язується з Могилевом і Києвом. Очевидно, велику поміч у колекціонуванні документів гетьманської канцелярії міг подати і його товариш Семен Кочубей, від якого міг отримати список Літопису Величка, що його літописець писав у домі Кочубеїв.

1771 р. бібліотека Политики у Петербурзі згоріла, її власник захворів, тяжко переживав її втрату і, повернувшись у рідну Україну, продовжив свою улюблену справу ко-

лекціонування книжок. Свій жаль з приводу нищення національних українських бібліотек і архівів, починаючи з доби Київської Русі, Политика не раз висловлював на сторінках “Історії русів”, особливо, коли 1718 р. згоріла найдавніша і найцінніша книгозбірня Кисво-Печерської Лаври. Слушно зауважив В. Іконников, що такий твір, як “Історія русів”, міг написати історик, що володів солідною бібліотекою і рукописними матеріалами.

Не випадково в передмові до “Історії русів” згадується ім’я Георгія Кониського як “первоначального учителя” Григорія Политики. Архиспископ почав працювати в академії восени 1745 р., а 9 липня наступного року Григорій написав заяву з проханням стати перекладачем Петербурзької Академії наук. Екзамени, як свідчить В. Тредяковський, виявили, що латинською мовою він володіє добре, однак “россійский его язык есть по большей части в переводе — діалект малороссійский”. Хто ж крім учня через шість десятиріч міг пам’ятати свого “первоначального учителя”, запитував ще Олександр Лазаревський?

Той же дослідник звернув увагу на кінець гетьманування Дем’яна Многогрішного. За твердженням автора “Історії русів”, цей гетьман начебто помер від ран і був урочисто похований у Батурині. А насправді його разом

із родиною і братами було заслано до Сибіру. Причина — прадід Політики був одружений з дочкою Многогрішного, відомого ще під іменем Перев'язка. У “Записці”, складеній 1809 р. Василем Политикою, двічі тільки одного цього гетьмана названо по імені і по-батькові — Дем'ян Ігнатов. В “Історії русів” Політика подбав і про поїздку до Москви предка свого тестя Григорія Гамалії, де він одержав дворянську грамоту, хоча його імени в літописах Самовидця і Граб'янки не згадано.

В. Горленко переконливо довів, що складена 1809 р. В.Политикою “Записка” своїм ідейним змістом, фактичним матеріалом, текстуально пов'язана з “Історією русів”. В архіві Політик були копії польських привілеїв 1563, 1568 і 1569 рр., про які мовиться в “Історії русів”, і їх просив у Василя переписати колекціонер історичних документів Андріан Чапа. Таким чином, 1809 р. “Історія русів” могла бути вже написана.

Цікаве і тепле, прихильне ставлення Політик до Литви. Батько просив сина розшукати у Вільнюсі “Історію Литви” В. Кояловича, видання 1650 р., а також сліди їхнього роду. Мабуть, не випадково з Вільнюса походить один із найдавніших списків “Історії русів” із водяним знаком 1814 р. Очевидно, студент Василь мав в університеті своїх однодумців серед студентів-галичан. Їхнім впливом можна пояснити патріотичне ставлен-

ня Політик до історії Галичини і Буковини як невід'ємної частини України-Руси, що він постійно, як жоден історик, нагадує всім сучасникам-наддніпрянцям. Політика послідовно вживає етнічні терміни: русин, руснак, русняк, русь, русаки, відмовляється від терміну "Україна". Він нагадує читачеві, що давній термін його Батьківщини є етнонім "Русь", який привласнила собі Московія, "Владимир — князь Київській, а не Московський", тобто не російський, пише історик. На сторінках "Історії русів" зустрічається низка галицизмів, документів, написаних українською мовою. Він навіть застерігає: Скифы, говоря правильнее — скиты".

Важливо, що Політика перший у нашій історіографії визначає український народ, як націю: "вся нація", національные інтереси", "печать національная", "соединенной нации", "национальный архив", "состояние дел нации" тощо, вживає слова "революція", "антипатріот". Хмельницького характеризує як "ревностного патріота", вживає слова "державна" і подібне. Політики здобували вищу освіту не в російських вищих учбових закладах, а в Києві і Вільнюсі, де в той час високою була національна свідомість поляків і литовців. Їхньою моделлю можна також пояснити полум'яний український патріотизм і любов Політик до розчленованої імперіями України.

В. Політика гаряче підтримував проект князя О. Куракіна про відкриття в Україні шкіл для дворян, уславляючи при цьому, як і

автор “Історії русів”, діяльність на просвітній ниві Петра Сагайдачного і Петра Могили. Цю ж тему ґрунтовно опрацював його батько, коли прибув до Петербурга, але Ломоносов не дозволив опублікувати його статті з мотивів, що начебто він прославляє національного гетьмана і митрополита. Рукопис статті, безсумнівно, зберігався в архіві Політик.

Мабуть, не випадково “Історія русів” була опублікована аж 1846 р., тобто через рік після смерти Василя. Згідно з російським законодавством, той, хто зберігав рукописну літературу, не підлягав покаранню. Упорядник “Історії русів” О.Бодянський міг знати ім’я справжнього автора рукопису від самого Василя. Професора Московського університету, редактора “Історії русів” М. Ханенко в листі до Василя Васильовича Політики від 14 липня 1850 р. характеризував як українського патріота, котрий “трудиться, терпить, страдає для нашої батьківщини і робить це з величезним самозреченням”.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ПОГОДІНСЬКА “ТЕОРІЯ” ПРО ЗАПУСТІННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ

У 30-40-х рр. ХІХ ст. на Україні і в Росії археографи, філологи, історики, археологи інтенсивно розшукували, вивчали та публікували давні історико-літературні пам’ятки, починаючи з доби Київської Русі. Багато з них свого часу були вивезені або в якийсь

інший спосіб опинилися на півночі Росії. Тут (одні в копіях, інші в оригіналах) вони зберігались аж до XIX ст. Наприклад, 1795 р. в Ярославлі російський історик і археолог Олексій Мусін-Пушкін відкрив поетичний шедевр Київської Русі “Слово о полку Ігоревім”, найдавніший список “Повісті минулих літ”, так званий Лаврентіївський, а також списки “Руської правди” та ін. На початку XIX ст. в Костромському Іпатіївському монастирі російський історик і письменник Микола Карамзін виявив другий найдавніший і найповніший список цієї ж повісті, що був створений у Києві на початку XV ст., — так званий “Іпатіївський”. Навіть видатна пам’ятка української історіографії і літератури початку XVIII ст. — славнозвісний козацький літопис Самійла Величка опинився у Москві і тут 1840 р. продавався на аукціоні, де його і купили для російського історика Михайла Погодіна.

У зв’язку з цим через ряд обставин, зокрема лінгвістичного характеру (адже копії переписані з українського оригіналу на півночі Росії), постало питання про їхню національно-культурну приналежність. З цього приводу між вченими тривалий час точилися дискусії. Найгостріші дискусії розгорілися наприкінці 50-х рр. XIX ст. між українським істориком, фольклористом, філологом, першим ректором Київського університету, близьким приятелем

Тараса Шевченка Михайлом Максимовичем і “стовпом” тодішньої офіційної російської історичної науки публіцистом Михайлом Погодіним, який заперечував саме існування українського народу, його культури і мови.

Отже, дискусії розгорнулися навколо дуже важливої історичної проблеми — етногенезу, тобто походження українського народу. Тому жоден з українських вчених, письменників, громадських діячів ХІХ ст. не міг залишитися байдужим.

Десь 1845 р. Погодін намагався відновити і обґрунтувати горезвісну “теорію”, згідно з якою під час татаро-монгольської навали жителі Середнього Наддніпров’я переселилися на північ Росії, після чого настало тимчасове запустіння території Київської землі, і лише в ХІV-ХV ст.ст. з-під Карпат прийшли сюди українці. Щоправда, ця “теорія” не зовсім нова. Її основу пропагує ще автор Київського Синопису, перше видання якого вийшло в Києві 1674 р. Згодом твір перероблявся і друкувався близько тридцяти разів і до ХІХ ст. був офіційним підручником історії. Автор цього твору визнавав царське самодержавство і посягання московських царів на Україну як нібито на їхню “споконвічну прабатьківську вотчину”. Польсько-шляхетський відгомін цієї “теорії” (пізніше її пропагували історики Ф. Равіта-Гавронський, Л. Кубаля, К.Шейноха та ін.) засуджено і висміяно у передмові до

знаменитої “Історії русів”. Критикуючи цю псевдотеорію, Василь Политика на початку XIX ст. писав: “...в одній учбовій книжці виводиться на сцену із давньої Русі, або теперішньої України, якась нова земля біля Дніпра, що зветься тут Україною, в якій польські королі засновують нові поселення і заводять українських козаків, бо до того часу ця земля нібито була пустою і незаселеною, та й козаків на Русі не було” (передмова, С. III). Автор-патріот заперечує такє за-пустіння наддніпрянських країв, аргументуючи свою думку даними топоніміки. Він перелічує цілу низку дуже давніх міст України, відомих в історії ще в IX-XII ст.ст. які, за автором, давніші навіть за самих польських королів (там же, С. IV).

У розвінчанні цих “теорій” та їх відгомонів у літературі, в доказі їхньої цілковитої антинауковості велика заслуга належить професорові Михайлові Максимовичу, який у 1856-1857 рр. опублікував “Філологічні листи до М. Погодіна”, “Листи-відповіді Погодіну”, “Нові листи до М. Погодіна про давність української мови”.

Суть погодінської гіпотези Максимович коротко виклав так: “Українці, що живуть тепер у Подніпров’ї, прийшли сюди після татар з-під Карпатських гір, де вони жили, як у своїй колисці, і зайняли спустошені татарами

місця київських великоросіян, які відійшли на північ...

1. Великоросіяни давніші заселенці, по крайній мірі, в Києві і в околицях;
2. Українці прийшли в цю сторону після татар..." (Див. М.Максимович. Собрание сочинений, Т.ІІІ, С.183-312).

Цю шовіністичну псевдотеорію одночасно з Погодіним розвивав російський реакційний публіцист Михайло Катков, а до нього Карамзін та інші історики й філологи, публіцисти. Сам Погодін посилався на Каткова, як на філологічний авторитет і свого однодумця-спільника. З цього приводу Максимович, іронізуючи, висміював академіка Погодіна у згаданих листах до нього: "Ти (Погодін. — Я.Д.) тішишся думкою, що цей учений за суворими законами нової філології прийшов до того ж самого висновку, який ти зробив а priori. Але Катков тобі не допоможе".

Професор Максимович прекрасно розумів шовіністичне спрямування цієї "теорії" і намагався згуртувати навколо себе українських вчених — філологів, істориків. Виступаючи проти неї, він писав до свого і Шевченкового близького друга, видатного українського філолога-славіста і письменника, професора Московського університету Осипа Бодяньського: "Піднімаю коруги за нашу мову, за нашу землю-матір, з якої виживає наших прадідів шановний академік..." (Листи М.Максимовича

до О. Бодянського. — Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. 1887, кн.1. С.144).

Максимович писав у листах до Погодіна, що теорію про запустіння Середньої Наддніпрянщини той почав інтенсивно пропагувати, починаючи з 1845 р.: “Проте я обмежився тим, що написано пером академіка Погодіна не раніше 1845 р.” (М.Максимович. Собр. соч., т.ІІІ. С.245). Проте філологічні листи Максимовича до Погодіна були написані у 1856-1857 рр., тобто понад десять років після того, як вперше виступили Погодін і Катков.

Того ж 1845 р. тільки-но ця “теорія”, яка проголошувала українців зайдами у своїй хаті та на своїй рідній землі, стала широко відомою, першим проти неї гостро виступив Тарас Шевченко. У 1844 і 1845 рр. Шевченко приїжджав до Москви з метою попрацювати в архіві Бодянського над історичними джерелами, зокрема над рукописом Самійла Величка, а також почути живе слово професора — славіста й історика, який називав Шевченка “проводирем усіх нас”. Тогочасне листування між Шевченком і Бодянським стверджує, що поет хотів використати матеріал літописів і для малярських творів, і просив Бодянського написати історичний текст на підставі цих історичних джерел: “А текст исторический будете ви компоновать, бо треба, бачте, по-нашому або так, як ссть в літописах”. Та 1845 р. між Бодянським і

Погодіним виникли гострі суперечки в питанні гонорару, і рукопис Величка Погодін забрав собі. Те, що в лютому 1844 р. Шевченко вивчав літопис Величка в Москві, підтверджується поезією “Чигрине, Чигрине”, яка тоді ж була написана під впливом літопису. 1845 р. Бодянський повідомляв поета про долю погодінського рукопису Величка: “А щодо літописі (Величка — Я.Д.), то я її вже не маю теперечки у себе. Навісний хазяїн (Погодін. — Я.Д.) взяв її к собі...”. На засланні 1854 р., не одержавши літопису Величка ні від Бодянського, ні від Іванишева, поет звертається з цим же проханням до самого власника рукопису Погодіна. А повертаючись із заслання і перебуваючи в Москві, Шевченко записав у своєму щоденнику за 25 березня 1858 р.: “Многоуважаемый М.А. Максимович задал себе обед, на который пригласил, между прочим, и ветхих деньми товарищей своих Погодина и Шевырева. Погодин еще не так стар, как я воображал себе” (III, V. С.218). Поет “воображал себе” Погодіна, мабуть, через те, що знав його з 1844-1845 рр. Погодін теж добре знав поета і його твори, інакше він би не передавав два томи Величка “автору Кобзаря и Гайдамак”.

Отже, перебуваючи в 1844 і 1845 рр. у Москві у Бодянського, який тоді підтримував дуже близькі стосунки з Погодіним (вони були професорами однієї кафедри університету і

керівниками “Общества истории и древностей”, до того ж видатний археограф саме тоді готував до друку рукопис Величка, який належав історикові), Шевченко не міг не чути від свого приятеля про псевдотеорію щодо походження українського народу. Могли також вестися розмови поета з цього приводу й з Максимовичем та іншими українськими вченими.

На нашу думку, одразу, ще 1845 р., тільки-но ця “теорія” набрала розголосу, проти неї гостро виступив Тарас Шевченко в поезії “Стоїть в селі Суботові” (21 жовтня 1845 р., Мар’їнське). Цей невеликий вірш органічно пов’язаний з політичним шедевром Шевченка — його поемою-алегорією “Великий льох”. Деякі вчені навіть вважають його епілогом до поеми-містерії. Вірш “Стоїть в селі Суботові” зовсім не досліджений в шевченкознавстві. Його ідейний зміст пов’язаний з наслідками політики царизму на Україні після Переяславської угоди і долею України та покріпаченого її народу. Він пройнятий гарячою вірою в нове воскресіння Української держави, в свободолюбиві традиції українського народу, прийдешню волю.

Гадаємо, що в наведених нижче поетичних рядках поезії “Стоїть в селі Соботові” Шевченко розвінчує як погодінську псевдотеорію, так і всю колоніальну політику царизму у ставленні до українського народу, захищає його гідність, історичну справедливість, відверто звинувачує Хмельницького: “Занапастив єси

вбогу сироту Україну”, хоч і не сумнівається у його добрих намірах:

*Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все-то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Стороннії люди!*

Отже, за свідченням поета, сучасні йому монархічно-шовіністичні вчені намагалися не тільки перекреслити Переяславську угоду Богдана Хмельницького з двадцятип'ятирічним царем Олексієм Михайловичем, а й взагалі проголошували, що ні території України, ні українського народу не було на його землі — “все то те й було наше”, і вони тільки повернулися на своє. Далі Шевченко яскраво і образно висміює “запустіння України”, яку реакційні історики тимчасово “наймали татарам на пашу”, тобто ханові Батию та його наступникам і їхнім ордам, бо саме так і пише Максимович — “до татарської навали” і після неї. Потім, як відомо, Україна була під польсько-щляхетським гнітом, тобто за цією ж горе-теорією її “найняла панська Польща”.

Ось скільки часу російські шовіністичні вчені типу Погодіна, Каткова, а пізніше й Олексія Соболевського та ін. (і в наш час

знаходяться в Українській державі їхні послідовники. — Я.Д.) орендували свою “вотчину” татарам і полякам та повернулися сюди, мовляв, як на свої прадідівські землі після Переяславської угоди 1654 р.

Таким чином, ці вчені-шовіністи намагалися “науково”, “історично” й лінгвістично обґрунтувати колоніальну політику царизму щодо України, який ліквідував українську державність, перекресливши Переяславську угоду, відновив кріпацтво в найжорстокіших формах, переслідував українську мову і культуру, дедалі посилюючи національний і соціальний гніт українського народу.

Після виступів Максимовича ця “гіпотеза” на історичному ґрунті припинила своє існування. Про це свідчив сам український професор: “Існувала думка, що з навалою Батия на Київ, Переяслав та інші міста України — вона надовго залишилася безлюдним степом і згодом заселилась іншим, новоприбулим народом. Але це тривале запустіння України і заміна її корінного народу іншим — справжня небилиця, за яку тепер може чіплятись тільки історична неміч, що не вміє пояснити деяких явищ українського життя безпосередньо із нього самого” (Максимович М., Собр соч., Т.1, —С.654).

Пізніше, в 70-80 рр. ХІХ ст., була спроба філолога Олексія Соболевського відродити цю “гіпотезу” на філологічному ґрунті (так звана

“теорія нового ятя”). Соболевський твердив, що Київщину заселяли великороси ще навіть у XIV-XV ст.ст. Її псевдонауковість, нерозуміння російським вченим розвитку давніх голосних О, Ъ, Ъ і природи “нового ятя” блискуче довів Агатангел Кримський у праці “Филология и Погодинская гипотеза” (“Киевская старина”, 1898, №№ 6,7, 1899, №№ 6,9). За допомогою лінгвістичних даних староруських пам’яток він відтворив наукову картину етногенезу українців.

І тепер ця монархо-великодержавна концепція Погодіна — Каткова — Соболевського, хоч вона й визнана вченими антинауковою, монархічною, позбавленою будь-якої наукової основи, іноді зустрічається, особливо під час коментування історичних творів Шевченка, і в шевченкознавстві як науці.

Отже, поезія “Стоїть в селі Суботові” ще раз засвідчує, що геніальний Шевченко стояв на рівні розвитку історичної науки свого часу, по-науковому тлумачив закономірності історичних подій і явищ рідної історії, за словами Івана Франка, “вказав нові світлі і вільні шляхи професорам і книжним вченим”. Цю авторитетну Франкову думку стверджує Шевченкове слово.

ЗМІСТ

1. Найдавніший паспорт козацтва	3
2. Реєстр 1581 р.	40
3. Автопортрет нації (Реєстр 1649 р.)	51
4. Згадаймо праведних гетьманів	84
5. Лицар національного духу	93
Нащадок гетьманів	98
Літописець України	101
Размышление Мазепы	107
“Великий мій друже”	110
Мова душі	111
“Огонь завзяття і ентузіазму”	116
6. “Історія русів” — видатна пам’ятка української історіографії: нові дані про її автора	123
7. Тарас Шевченко і Погодінська “теорія” про запустіння Наддніпрянщини	132

Бібліотека українця

Ярослав Дзира

АВТОПОРТРЕТ НАЦІЇ

Видавець Микола Ляшенко

Редактор *Н.Прохоренко*

Коректор *О.Кривенко*

Художник *В.Бокань*

Макет та верстка *І.Синельникової*

Набір *О.Слинько*

323.1

Q-43